

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I Y A

**B. N. SIRLIYEV
A. A. BEKNAZAROV
D. N. ARZIQULOV**

PSIXOLOGIYA

TOSHKENT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I Y A

B. N. SIRLIYEV
A. A. BEKNAZAROV
D. N. ARZIQULOV

PSIXOLOGIYA

Ma’ruzalar to‘plami

Toshkent 2005

Sirliyev B. N., Beknazarov A. A., Arziqulov D. N.

S-14 Psixologiya: Ma'ruzalar to'plami. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005. – 136 b.

Mazkur ma'ruzalar to'plami O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi tinglovchilariga psixologiyaning boshlang'ich va asosiy tarmog'i bo'lgan umumiy psixologiya asoslarini o'rgatish maqsadida tuzilgan. Unda psixologiya fani haqidagi eng qadimgi qarashlardan tortib, to hozirgi zamon Sharq va G'arb olimlarining bu fan xususidagi nuqtai nazarlariga asoslanilgan.

To'plam tinglovchilarni psixologiya fani bilan yaqindan tanishtirish, ularga kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan psixologiyaga oid bilimlarni berish, kerakli ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan.

BBK 88ya73

T a q r i z c h i l a r : psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Safoyev N. S.
yuridik fanlar doktori, professor
Zaripov Z. S.

SO‘Z BOSHI

Mamlakatimizda boy ma'naviy salohiyat va umuminsoniy qadriyatlarga hamda hozirgi zamon madaniyati, ilmi, texnikasi va texnologiyasining so'nggi yutuqlariga asoslangan mukammal ta'lim tizimini barpo etish dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biri hisoblanadi.

Bu muammoni amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1997 yil 29 avgustdagi IX sessiyasida «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi. Mazkur qonun hamda dasturda shaxs va uning shakllanishiga katta e'tibor qaratilgan, ya'ni shaxs «o'zbek modeli»ning asosiy tarkibiy qismi sifatida modelning bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va amalga oshiruvchisi deb ta'kidlab o'tilgan.

Ma'lumki, shaxs bir qator fanlarning obyekt bo'lib hisoblanadi. Shaxsni bevosita va bivosita o'rganadigan fanlar sirasiga psixologiya fani ham kiradi. Xuddi shu maqsadda barcha oliy o'quv yurtlari o'quv rejalariga psixologiya fani ham kiritilgan bo'lib, u huquqshunoslik sohasida tahsil olayotgan tinglovchilar uchun ixtisoslik fani hisoblanadi.

Mazkur ma'ruzalar matni ham psixologiyaning boshlang'ich va asosiy tarmog'i bo'lgan umumiy psixologiya mavzulari asosida tayyorlangan bo'lib, Ichki ishlar vazirligi akademiyasida tahsil olayotgan birinchi bosqich tinglovchilarining psixologiya fani bilan tanishtirish, ularga kasbiy faoliyatda zarur bo'ladigan psixologiyaga oid bilimlarni berish, kerakli ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan.

Ma'ruzalar matnida quyidagilar xususida so'z yuritiladi: psixologiya fanining nazariy-metodologik va tabiiy-ilmiy asoslarini ochib berish, psixologiya fanining asosiy kategoriyalari bo'lgan psixika, ong, shaxs, faoliyat, psixik ko'rinishlar, jarayonlar, holatlar va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari haqida hamda faoliyatning

asosini, muomala va ijtimoiy tasavvurlarni psixologik o'rganish, psixodiagnostika asoslari, shaxsning xususiyatlarini, psixik holatini, muomala va tasavvur qonuniyatlarini o'zlashtirish haqida qisman ilmiy-nazariy ma'lumotlar bayon qilingan.

Ushbu qo'llanma tinglovchilarni bo'lg'usi kasbiy faoliyatlariga psixologik jihatdan tayyorlashga qaratilgan bo'lib, unda psixologiya fani haqidagi eng qadimgi qarashlardan tortib, to hozirgi zamon G'arb va Sharq olimlarining bu fan xususida olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari chuqur tahlil qilingan holda berilgan.

Sizning e'tiboringizga havola etilayotgan psixologiyadan ma'ruzalar matni O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi psixologiya va kasb etikasi kafedrasining professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan.

1-ma'ruza

PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI

1. Psixologiya fani haqida tushuncha.
2. Hozirgi zamon psixologiya fanining asosiy prinsiplari, kategoriyalari va ilmiy tadqiqot usullari.
3. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va boshqa fanlar bilan bog'liqligi.

1. Psixologiya fani haqida tushuncha

Hozirgi davrda iqtisodiyot hamda madaniyatni tez va uyg'un rivojlantirish, ijtimoiy munosabatlarni va siyosiy ustqurmani takomillashtirish, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va oliy boyligi bo'lmish insonning o'zini yanada kamol toptirish manfaatlari yosh avlodlarga ta'lim-tarbiya berishga, shuningdek huquqiy madaniyatga yangicha, yana ham keng ko'lamda yondashishni talab qiladi.

Shu maqsadda oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalari va dasturlari qayta ishlab chiqildi. Shu munosabat bilan, umumiy psixologiya, bir tomondan, o'ziga xos ravishda psixologiya faniga kirish vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, tinglovchilarni avvalo shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va jamiyatga munosabati haqida, uni tadqiq etish usullari, asosiy psixik jarayonlarning qonuniyatlari haqida tegishli bilimlardan xabardor etgan holda, ularni o'z kasbiga nazariy va amaliy jihatdan tayyorlashdan iborat aniq vazifani zimmasiga oladi. Bu bilimlarni egallamasdan turib, tinglovchilarning o'qishi va mehnat faoliyatiga, profilaktik ta'lim va tarbiya berish, unga rahbarlik qilishga layoqatli professional mutaxassisni muvaffaqiyatli tarzda voyaga yetkazib bo'lmaydi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatida psixologiya yoki psixologik bilimlar doimo zarur bo'lgan, chunki ular bevosita va bilvosita odamlar bilan ishlaydi.

Ijtimoiy hayot ehtiyojlari qadim zamonlardan buyon kishini tevarak atrofdagi odamlarning psixik xususiyatlarini farqlay bilishga va ularni o'z xatti-harakatlarida hisobga olishga majbur etib kelgan. Dastlab bu xususiyatlarga jonning ta'siri deb izoh berilgan. «Jon»

tushunchasining paydo bo'lishi ibtidoiy odamlarning antimistik qarashlari bilan bog'liqdir.

Keyinchalik jamiyat taraqqiy etib borgan sari rejalashtirish va ijroning, jismoniy mehnat va ishlab chiqarishning, ma'naviy kuchlarning tabaqalashuvi, sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi va kishining mavhumlashtirish qobiliyati rivojlana borishi munosabati bilan jonning moddiylikdan xoli tabiati haqida g'oyalar paydo bo'ldi. Shu bilan birga, avvalgi antimistik, afsonaviy tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning tabiatni falsafiy tushunish manzarasi nuqtai nazardan tushuntirishga urinishlar egallay boshladi.

Tabiatni falsafiy tushunuvchi allomalar – Fales (miloddan avvalgi VII–VI asrlar), Anaksimn (miloddan avvalgi V asr) va Geraklit (miloddan avvalgi VI–V asrlar) ruhni olamning ibtidosini tashkil etuvchi narsaning (suv, havo, olov) odamlar va hayvonlarga jon ato etuvchi shakli tarzida talqin qilishgan. Qadimgi yunon faylasuflarining bu g'oyani izchillik bilan ilgari surishlari materializmning o'ziga xos shakli – materiyaning jonliligi (gilozoizm) to'g'risidagi xulosaga olib keldi.

Bunday materialistik g'oyalarni Demokrit (miloddan avvalgi V–IV asrlar), Epikur (miloddan avvalgi IV–III asrlar) va Lukresiy (miloddan avvalgi I asr) kabi atomistlarning rivojlantira borishi oqibati o'laroq, ruh tanaga jon bag'ishlovchi moddiy jism, shuningdek moddiy asos hisoblanmish aql, ya'ni boshqacha qilib aytganda, hayotning butun jarayonini boshqarish vazifasini bajaruvchi idrok bilan idora etiladigan a'zo sifatida talqin etila boshladi.

Ruh bilan aqlning o'zi tananing a'zolari bo'lgani uchun ularning o'zi ham tana hisoblanadi va atomistlarning fikriga ko'ra, sharsimon kichik va ancha harakatchan atomlardan tarkib topadi. Bu fikrning soddaligiga qaramay, unda jonli narsa tananing eng sodda funksiyalardan tortib to psixikaga xos xususiyat ekanligining tasdiqlanishi progressiv hol edi.

Shunday qilib, psixik faoliyatni ilmiy tushunish yo'lidagi dastlabki yirik muvaffaqiyatlar uning tabiiy olam qonunlariga bo'ysunishini isbot qilish va uning ko'rinishlari organizmning anatomik-fiziologik tuzilishiga bog'liqligini kashf etish bilan uzviy aloqadordir.

Shu bilan birga, o'sha davr materializm namoyandalari ega bo'lgan ma'lumotlar yordamida kishiga xos mavhum mantiqiy tafakkur

qanday bo'lishini, shaxsning ma'naviy fazilatlari qay tariqa tarkib topishini, kishining o'z oldiga maqsad qo'yishi va gavdani o'z izmiga bo'ysundira bilish qobiliyati qay yo'sinda amalga oshirilishini va shu kabilarni tushuntirib berish qiyin edi.

Insonga xos xulq-atvorga oid ushbu alomatlarini atomlar harakati doirasidan tashqariga olib chiqish, «sharbatlar» aralashmasi yoki miyaning tashqi tuzilishi bilan tushuntirish mumkin emas edi. Bu esa quldorlik jamiyati manfaatlarini himoya qiladigan faylasuflarga psixika haqidagi idealistik qarashlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratib berdi.

Bu faylasuflar orasida Aflotun (miloddan avvalgi 428 yoki 427–337 yillar) alohida ajralib turadi. U jonning qismlari to'g'risidagi tushunchani yaratdi hamda ulardan aql-idrok, jasorat va orzu-istakni alohida ajratib ko'rsatdi. Aflotun ular tananing turli qismlari (bosh, ko'krak, qorin bo'shlig'i)da joylashgan bo'ladi, degan fikrni ilgari surdi. Faylasufning fikricha, jonning qismlari odamlarda bir xil taqsimlangan bo'lib, ulardan birining boshqalariga qaraganda ustun bo'lishi individning u yoki bu ijtimoiy guruhga mansubligini belgilaydi.

Aflotun psixologiyada dualizmning, ya'ni moddiy va ruhiy olamni tana bilan psixikani ikki mustaqil va antogonistik ibtidolar tarzida tushuntiradigan ta'limotning asoschisidir. Aflotunning dualizmiga qaraganda uning shogirdi Arastu (miloddan avvalgi 384–322 yillar)ning ta'limoti ancha muvaffaqiyatli ravishda ilgarilab ketdi. U psixologik fikrlarni tabiiy va ilmiy asosda qayta ko'rib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog'ladi. Arastuning «Jon to'g'risidagi» asari psixologiyaning bu davrga kelib o'ziga xos bilimlar sohasi sifatida ajralib chiqqanligidan dalolat beradi.

Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jonni tananing ajralmas qismi ekanligi g'oyasini ilgari surdi. Shu bilan Arastu ilmiy psixologiya faniga asos soldi.

Sharq allomalaridan Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Navoiy o'z asarlarida psixika va shaxs psixologiyasi muammolari yuzasidan turlicha yondashuvlar bilan chiqishdi.

Psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning mahsuli bo'lib, u obyektiv olamni subyektiv aks ettiradi.

Psixika miyaning xususiyatidir. Sezgi, fikr ong maxsus tarzda tashkil topgan materiyaning oliy mahsulidir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko'p sonli maxsus a'zolari vositasida amalga oshiriladi.

Organik dunyoning amyobalardan to odamga qadar uzoq davom etgan evolutsiyasi davomida xulq-atvor va xatti-harakatlarning fiziologik mexanizmlari to'xtovsiz murakkablashib, tabaqalanib va shular tufayli organizm muhit o'zgarishlariga tez reaksiya qila oladigan va moslashuvchan bo'la bordi.

I. M. Sechenov «Bosh miya reflekslari» (1863) asarida ongli va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir, degan xulosaga kelgan edi.

Psixik hodisa yaxlit reflektor harakatda yuz bergan va uning mahsuli bo'lgan holda, ayni paytda, hali yuzaga kelmagan natija (ta'sir o'tkazish, harakat qilish)dan darak beruvchi omil vazifasini bajaradi.

Psixik jarayonlarning ahamiyati nimalardan iborat? Bu organizmning signal yoki boshqaruv funksiyasi bo'lib, u harakatni o'zgaruvchan shart-sharoitlarga moslashtiradi va shu bilan foydali, moslashuvchan samaraga erishishini ta'minlaydi. Psixik jarayon miyaning mohiyati, uning tegishli bo'linmalari funksiyasi sifatida tashqi olam haqidagi axborotning qayoqqa ketishi, qayerda saqlanishi va qayta ishlanishini ko'rsatuvchi javob faoliyatining boshqaruvchisidir.

Shunday qilib, kishining bilimlari, tevarak atrof haqidagi tasavvurlari, ya'ni individual tajribaning butun boyliklari reflektor harakatga kiradi. Psixik hodisalar tashqi (tevarak atrofdagi muhit) va ichki (fiziologik tizim sifatidagi organizmning holati) ta'sirlarga berilgan javobdir.

Psixik hodisalar faoliyatning hozir ta'sir etayotgan (sezgilar, idrok) yoki qachonlardir, ya'ni o'tmish tajribada (xotira yuz bergan qo'zg'atuvchiga javob tarzida ro'y beradigan, ana shu ta'sirni umumlashtiradigan, ularning natijalarini (tafakkur, xayol) oldindan ko'ra bilishga yordam beradigan, bir xil taassurotlar natijasida faoliyat (his-tuyg'u, iroda)ni kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, umuman faollashtirib yuboradigan va boshqa xildagi taassurotlar oqibatida uni tormozlashtiradigan, odamlar xulq-atvori (temperament, xarakter va boshqalar)dagi tafovutlarni aniqlaydigan doimiy boshqaruvchilardir.

I. M. Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surdi. Bu muhim nazariya va qoidalarni I. P. Pavlov (1849–1936) tajriba yo'li bilan aniqlashtirdi va tasdiqladi. U hayvonlarning, shuningdek odamlarning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatlarini kashf etgan edi. I. P. Pavlovning ushbu qonuniyatlarga nisbatan jami qarashlari odatda ikki xil signal tizimi haqidagi ta'limot deyiladi.

Narsaning timsoli (ko'rinishi, eshivilishi, hid tarqatishi va shu kabilar hayvonlar uchun biron-bir shartsiz qo'zg'atuvchi signal bo'lib xizmat qiladi. Bu ular xatti-harakatining shartli refleks tarzida o'zgarishiga olib keladi.

Hayvonlar o'z xatti-harakatlarida I. P. Pavlov birinchi signal tizimining signallari («birinchi signallar») deb atagan signallarga amal qiladi. Hayvonlarning butun psixik faoliyati birinchi signallar tizimi darajasida yuz beradi. Odamda ham birinchi signal tizimining signallari (aniq timsollar, tasavvurlar) uning xulq-atvorini boshqarish va yo'naltirishda juda muhim o'rin tutadi.

Masalan, svetoforming qizil chirog'i haydovchi uchun signal qo'zg'atuvchi bo'lib, qator harakatlantiruvchi jarayonlarni hosil qiladi. Natijada haydovchi tormozni bosib, mashinani to'xtatadi. Yuqorida ta'kidlanganlarning hammasi psixikani obyektiv olamning subyektiv tarzi, voqelikning miyadagi aksi, deb hisoblash imkonini beradi.

Psixologiya psixikani o'rganishning muayyan ilmiy vazifalariga, o'zining aniq tadqiqot mavzuiga egadir. Psixologiya ta'sir ko'rsatuvchi obyektlari bo'lgan subyektning ichki, psixik holatiga tashqi ta'sirlar natijasida ro'y beradigan o'zgarishlar jarayoni qanday kechishini o'rganadi.

Psixika faolligi bilan ajralib turadi. Uning zarur jihati mayllar, eng maqbul yechimni faol izlash, ehtimoli tutilgan xatti-harakatlar variantlarini xayoldan o'tkazishdan iboratdir. Psixik in'ikos aynan o'zini aks ettiradigan, sust narsa emas, balki u harakatlarning turli variantlarini izlash, tanlash, solishtirish bilan bog'liq bo'lgan shaxs faoliyatining zarur jihati hisoblanadi.

Psixikaning mavjudligi izchil harakat dasturini tuzish, oldiniga ichki rejada ish bajarish (masalan, xulq-atvorning ehtimoliy variantlarini tanlash) va shundan keyingina harakat qilish imkonini beradi.

Biologik evolutsiya jarayonida kishi psixikasi xulq-atvorni boshqarishning alohida apparati sifatida paydo bo'lib, sifat jihatdan o'zgarib ketadi. Odamlar ijtimoiy hayot qonunlarining ta'siri ostida shaxslar bo'lib yetishadi, ularning har birida ularni voyaga yetkazgan tarixiy sharoitning izlari saqlanib qolgan bo'ladi. Aslini olganda, kishining xulq-atvori, xatti-harakatlari ham shaxsiy xususiyat kasb etadi.

Ta'kidlanganlarning hammasi endilikda psixologiya faniga yuqorida berilgan ta'rifni bir qadar aniqlashtirish imkonini beradi: psixologiya voqelikning miyadagi obrazi sifatida sodir bo'luvchi psixik faktlar, qonuniyatlar va faoliyat mexanizmlari to'g'risidagi fandır.

Psixikaning odamga xos bo'lgan oliy darajasi ongni tashkil etadi. Ong psixikaning oliy darajasi, uni yaxlit bir holga keltiruvchi shakli bo'lib, kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan (til yordamida) doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari natijasi hisoblanadi.

Ongning tuzilishi, uning muhim psixologik ta'rifi qanday?

Ongning tuzilishiga berilgan birinchi ta'rif uning nomidan kelib chiqqan, ya'ni ong anglash deganidir. Ikkinchi ta'rif – «Men» va «Men emas» degan tushunchalarni anglash. Uchinchi ta'rifi: odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashdir. To'rtinchi ta'rifi: uning tarkibiga muayyan munosabatning kirganligidir.

Ongning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha o'ziga xos jihatlari shakllanishi va namoyon bo'lishining muqarrar sharti til hisoblanadi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdir. Ongsizlik kishining o'zini tuta olmaydigan qilib qo'yadigan ta'sirlar bilan bog'liq psixik jarayonlar, harakatlar va holatlar yig'indisidir. Ongsizlikda anglanishdan farqli o'laroq, kishi o'zi bajarayotgan harakatlarni maqsadga muvofiq tarzda nazorat qila olmaydi, ularning natijasini baholay olishi ham amri mahol.

Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkin: uyqu paytida yuz beradigan psixik hodisalar (tush ko'rish); sezilmaydigan, lekin haqiqatan ham ta'sir ko'rsatadigan qo'zg'atuvchilarga «subsensor» va «subretseptiv» javob reaksiyalari; oldinlari ongli harakat bo'lib, lekin takrorlanaverib avtomatlashib ketgan va shunga ko'ra endilikda anglanilmaydigan bo'lib qolgan harakatlar; faoliyatga undovchi, ammo maqsad hissidan anglanilmaydigan ayrim mayllar va hokazo.

Ongsizlik hodisalariga bemor kishining psixikasida ro'y beradigan ba'zi bir patologik hodisalarni – alahlash, yo'q narsalarning ko'zga ko'rinishi va shu kabilarni ham kiritish mumkin. Shularga asoslanib, ongsizlikni ancha qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixik-siga tenglashtirish noto'g'ri bo'lar edi.

Ongsizlik – kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik ko'rinishi. U kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan, qisman aksi tarzida inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, psixik aks ettirish qanday paydo bo'lgani, rivojlangani, evolutsiya pillapoyasining turli bosqichlarida qanday o'zgarib borgani, kishi ongi qanday paydo bo'lgani va shakllanganini tushunib olgandan keyingina psixikaning eng muhim qonuniyatlarini ochib berish va jiddiy psixik faktlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, psixologiya fani psixikaning paydo bo'lishi, psixik jarayonlarning taraqqiyot qonuniyatlari va inson bilan tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganadi.

2. Hozirgi zamon psixologiya fanining asosiy prinsiplari, kategoriyalari va ilmiy tadqiqot usullari

1923 yilda Psixonevrologlarning birinchi syezdida K. N. Kornilov (1879–1957) psixologiyani dialektika negizida tuzish masalasini ilgari surdi. Psixologlarning psixologiyani dialektik materializm negizida tuzish uchun olib borgan kurashining natijasi hisoblangan g'oyaviy-nazariy kurash jarayonida psixologiya predmeti va uning metodlari haqidagi ilmiy tushunchalar tarkib topdi, psixologik tadqiqotlarning eng muhim prinsiplari va asosiy muammolari aniqlab olindi, bilimning turdosh sohalariga munosabat oydinlashdi.

Psixologiya fanining taraqqiyotida buyuk o'rin tutgan B. G. Ananyev, P. P. Blonskiy, L. S. Vigotskiy, A. V. Zaporozes, K. N. Kornilov, G. S. Kostyuk, A. N. Leontyev, A. R. Luriya, S. A. Rubinshteyn, A. A. Smirnov, B. M. Teplov, D. N. Uznadze va boshqa olimlar yetishib chiqdi.

Psixologiya fanining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- determinizm prinsipi;
- ong va faoliyat birligi prinsipi;

– psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi prinsipi.

Determinizm prinsipi psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi. Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi pirovard natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usullarini rivojlantirish qonunlari bilan belgilanadi. Kishi ongining ijtimoiy-tarixiy xususiyatga ega ekanligini tushuntirish kishi ongining ijtimoiy borliqqa bog'liqligi haqidagi umumiy materialistik prinsipdan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabul qilingan prinsipi ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi ham, aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etishini bildiradi. Ong faoliyatning ichki rejasini, uning dasturini tashkil etadi. Voqelikning o'zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo'ladi, odam o'zini qurshab turgan muhitda uning yordamida mo'ljal oladi.

Ong va faoliyatning birligi prinsipi psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o'rganayotib, harakatning maqsadiga erishishning muvaffaqiyatini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya'ni psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochish imkonini berdi. Psixika va ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri ta'riflangan bo'ladi. Aynan shunday nuqtai nazar P. P. Blonskiy, L. S. Vigotskiy, A. N. Leontyev, S. L. Rubinshteyn, B. M. Teplov va boshqalarning ilmiy ishlarida ham o'z aksini topgan.

Psixikaning taraqqiyotini dialektik-materialistik nuqtai nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo'lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. S. L. Rubinshteyn ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi, deb ta'kidlagan edi.

Psixologiyaning kategoriyalari quyidagilardan iborat:

- bilish jarayonlari;
- emotsional-irodaviy holatlar;

– individual-psixologik xususiyatlar.

Bilish jarayonlari – diqqat, sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol.

Emotsional-irodaviy holatlar – kayfiyat, affekt, stress, frustratsiya, chidamlilik, bardoshlilik, qat'iyatlilik.

Individual-psixologik xususiyatlar – temperament, xarakter, qobiliyat, iste'dod, yo'nalganlik.

Psixologik tadqiqot metodlari psixologiya amal qiladigan nazariy prinsiplarga va psixologiya hal etayotgan aniq vazifalarga bog'liq ekanligini ko'rsatib beradi. Psixologiyaning nazariy negizini dialektik materializm tashkil etadi, shuning uchun ham psixologik tadqiqotga prinsipial yondashuv dialektik metod talablaridan kelib chiqadi. Dialektik metod predmeti uning barcha aloqalari va bevosita ifodalari orqali o'rganish, eng avvalo, hodisa va qonuniyatlarning muhim aloqalari va munosabatlarini aniqlashni, o'rganilayotgan narsani rivojlantirish jarayonida deb qarashni, ziddiyatlar hamda qarama-qarshiliklar birligi va kurashining, miqdorni sifatga o'zgarishining ochib berilishini taqozo qiladi.

Psixologiya metodlariga tarixiy jihatdan yondashmoq lozim. Shu jihatdan psixologiya metodlari uning predmeti kabi tarixan anchagina o'zgarishlarga duch keldi. Psixologik tadqiqotlar predmetining alohida xususiyatga egaligi uning alohida tadqiqot metodlariga ega bo'lishi zarurligi haqidagi fikrni ilgari surmasdan qo'ymasdi.

Idealistik psixologiya yagona bir metodni tavsiya eta olgan va shu metod yordamida kishi «ruhiga» kirib borishga uringan. O'zini o'zi kuzatish (introspeksiya, ya'ni ichkaridan ko'rish) ana shunday metod edi.

Ilmiy psixologiyada qabul qilingan ong bilan faoliyatning birligi prinsipi psixologik tadqiqotda obyektiv metodning negizini tashkil etadi.

Psixologiyada tadqiqotning subyektiv va obyektiv metodlari birbirini inkor etadi. Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani o'rganishning obyektiv metodlaridan foydalanish va fanda bundan boshqa metodlarning bo'lishi mumkin emasligini tushuntirishi kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqotga yana bir muhim talabi psixik faktlarni genetik (tarixiy) jihatdan o'rganish prinsipi-ga amal qilishni taqozo etadi. Genetik prinsipning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan psixik hodisaga jarayon deb qaraladi va

tadqiqotchi dialektik rivojlanishning barcha holatlarini tiklashga, ular bir-birlarini qay yo'sinda almashtirishlarini ko'rish va tushunib yetishga harakat qiladi, o'rganilayotgan psixik faktni uning muayyan tarixi jihatdan tasavvur etishga urinadi. Psixologiyada genetik prinsipdan foydalanish zaruriyati P. P. Blonskiy, A. S. Vigotskiy, S. L. Rubinshteyn, A. N. Leontyevlarning asarlari tufayli kelib chiqdi.

Tadqiqotlarni amalga oshirishning genetik prinsipi keyingi yillarda bolalar psixologiyasida bola shaxsini bo'ylama kesimi bo'yicha o'rganish metodi (longityud) deb ataladigan metod sifatida ancha keng qo'llanilmoqda. Bu metod yordamida psixik rivojlanish davrlarga bo'lish yo'li bilan (ya'ni rivojlanishning alohida yosh bosqichlarini ta'riflash va ularni o'zaro bir-biriga taqqoslash) emas, balki bola shaxsini unga ta'lim berishning maxsus tashkil etilgan sharoitlarida qator yillar mobaynida uzoq vaqt o'rganish natijasida aniqlanadi.

Psixologiyaning asosiy metodlari quyidagilar hisoblanadi:

- 1) kuzatish
 - tashqi;
 - ichki;
- 2) eksperiment
 - laboratoriya;
 - tabiiy;
- 3) suhbat;
- 4) anketa;
- 5) sotsiometriya;
- 6) faoliyat natijalarini o'rganish;
- 7) test;
- 8) biografik.

Kuzatuv, agar tashqi hodisalarni tasvirlash bilan cheklanib qolmasdan, ushbu hodisalarning psixologik tabiatini izohlab berish darajasiga ko'tarilsa, psixik tadqiqot metodi bo'la oladi. Ilmiy psixologik kuzatuv turmushdagi kuzatuvdan farqli o'laroq, xulq-atvor va faoliyatning kuzatilgan faktini tasvirlashdan uning ichki psixologik mohiyatini tushuntirib berishga muqarrar o'tilishini taqozo etadi. Psixologik kuzatuvlarning jiddiy muhim talablari aniq rejaning bo'lishi va shuningdek olingan natijalarning maxsus kundalikda qayd etilishidan iborat.

Yangi psixologik faktlarga ega bo'lishning va obyektiv tarzda ilmiy bilishning asosiy vositasi eksperiment metodidir. Eksperiment metodining ikkita asosiy turi farqlanadi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment.

Laboratoriya eksperimentining xarakterli belgisi faqat uning laboratoriya sharoitlarida maxsus psixologik asbob-uskunalar yordamida o'tkazishi va sinaluvchilarning xatti-harakatlari yo'l-yo'riqqa binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinalayotganini biladigan sinaluvchi (garchi odatda sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimalardan iboratligini, nimani va nima maqsadda tadqiq qilishayotganini aniq bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti yordamida diqqatning xossalarini, idrok va xotira, sezgi chegaralarini va boshqalarning o'ziga xos jihatlarini tadqiq qilish mumkin.

Tabiiy eksperiment (birinchi marta 1910 yilda A. F. Lazurskiy taklif etgan) mo'ljallanganiga ko'ra, eksperiment o'tkazilayotganini biladigan sinaluvchida hosil bo'ladigan zo'riqishga yo'l qo'ymasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlar (dars, suhbat, o'yin, uy vazifalarini bajarish va boshqalar)ga ko'chirishi lozim.

Suhbat metodi yordamida shaxsni o'rganishda suhbat maqsadi va vazifasini belgilash, suhbat mavzusining obykti va subyektini taniyish, muddati va vaqtini aniqlash, uni individual, guruhiy va jamoa shaklida o'tkazish, mavzuga bog'liq savol-javob tizimini tayyorlash kabilar ko'zda tutiladi.

Test metodi orqali psixologiya fanida taxminan 1905 yildan boshlab A. Bine insonning aqliy o'sish darajalarini o'rgangan. «Test» inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish ma'nosini anglatadi. Shaxsning aqliy taraqqiyotini va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan standart masalalar va topshiriqlar test deb qabul qilingan.

«Psixologiya tadqiqot metodi» muayyan ilmiy-psixologik muammoni hal etishning maxsus metodikasi ma'nosida ham ishlatiladi.

Tadqiqot to'rt bosqichga ajratiladi:

- 1) tayyorgarlik bosqichi;
- 2) eksperimental bosqich;
- 3) tadqiqot ma'lumotlarini sifat jihatdan qayta ishlash;

4) olingan ma'lumotlarni sharhlab berish.

Tayyorgarlik bosqichida har xil vositalar yordamida materiallar o'rganiladi va dastlabki ma'lumotlar to'planadi. Eksperimental bosqichda tadqiqotning muayyan metodikasi amal qiladi, o'z navbatida, bu bosqich birin-ketin qo'llaniladigan qator bo'g'inlarga – eksperiment seriyalariga bo'linadi.

Tadqiqotning uchinchi bosqichi tadqiqot ma'lumotlarini sifat jihatdan qayta ishlashda psixologiyaning matematik apparatini – dastlab ilgari surilgan farazlarning tasdig'i tarzida olingan xulosalarning haqiqoniyligi haqida hukm chiqarish imkonini beradigan turli statistik usullarni va ehtimollik nazariyasi asosiy qoidalarining qo'llanishini taqozo etadi.

Tadqiqotning to'rtinchi bosqichi olingan ma'lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, farazning to'g'ri yoki noto'g'riligini uzil-kesil aniqlashdan iboratdir.

Shunday xulosa qilish mumkinki, psixologik muammolarning ilmiy jihatdan hal etilishi, zarurat tug'ilganda, tegishli muayyan psixologik metodikani qo'llay bilishni talab qiladi (ana shunday bir qator kategoriyalar, prinsiplar va metodikalar umumiy psixologiya kursining asosiy bo'limlarini bayon qilish jarayonida ko'rib chiqiladi). Psixologik tadqiqotning obyektiv metodlaridan keng foydalanish, turli muayyan metodikalarning qo'llanilishi hozirgi zamon psixologiyasida tadqiqotlarning yuksak darajada olib borilishini ta'minlaydi.

Psixologiya fanining metodologik va nazariy muammolari haddan tashqari ko'p bo'lib, ularni muvaqqat ilmiy jamoalar tuzish orqali hamkorlikdagi ilmiy faoliyat negizida hal qilish mumkin. Muayyan darajada empirik, materiallar to'plash, ularni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish, ma'lum ilmiy mezon asosida amaliy ma'lumotlarni tartibga keltirish, aniq xulosalarga kelish fan oldida turgan ulkan vazifalarni muvaffaqiyat bilan bajarish imkoniyatini yaratadi.

3. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va boshqa fanlar bilan bog'liqligi

Hozirgi zamon psixologiya fani shakllanishning turli bosqichlarida bo'lgan amaliyotning har xil sohalari bilan bog'liq ilmiy fanlarning juda ham keng tarmoqli tizimini tashkil etadi. Psixologiyaning ko'p

sonli tarmoqlarini qay tarzda tasniflash mumkin? Tasniflash imkoniyatlaridan biri yuqorida bayon qilingan psixika va ongning faoliyatida rivojlanish prinsipida mujassamlashgan.

Shunga tayangan holda, psixologiya tarmoqlarini tasniflash uchun quyidagi psixologik jihatlar asos qilib olinishi mumkin:

- muayyan faoliyat;
- rivojlanish;
- jamiyatga nisbatan munosabat.

Inson faoliyatiga ko‘ra, hozirgi zamon psixologiyasining tuzilishi quyidagi ko‘rinishda aks etadi:

- mehnat psixologiyasi;
- injenerlik psixologiyasi;
- pedagogik psixologiya;
- tibbiyot psixologiyasi;
- yuridik psixologiya;
- harbiy psixologiya;
- sport psixologiyasi;
- savdo psixologiyasi.

Agar psixologiyaning shaxobchalarini tasnif qilishda rivojlanishning psixologik jihatlari asos qilib olinadigan bo‘lsa, u holda, biz uning rivojlanish prinsipi amal qiladigan quyidagi sohalariga duch kelamiz:

- a) yosh psixologiyasi;
- b) anomal (noto‘g‘ri) taraqqiyot psixologiyasi;
- c) qiyosiy psixologiya.

Shaxs bilan jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlariga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

- ijtimoiy psixologiya;
- mehnat psixologiyasi.

Mehnat psixologiyasi, ijtimoiy psixologiyadan farqli o‘laroq, mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil qilish (MIT)ning psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Asosan avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini, operatorlarning faoliyatini o‘rganadigan, odam bilan mashina o‘rtasida vazifalarni taqsimlash va muvofiqlashtirish hamda shu kabi boshqa muammolarni injenerlik psixologiyasi hal etadi.

Kishining uchishini o'rganish va uchish jarayonidagi faoliyatning psixologik qonuniyatlarini tadqiq qilish aviatsiya psixologiyasining obyekti hisoblanadi.

Vaznsizlik va bo'shliqda aniq mo'ljal ola bilmaslik sharoitida, organizmga juda ko'p ortiqcha ta'sirlar yuklangan paytda ro'y beradigan asab-psixik zo'riqishi bilan bog'liq bo'lgan alohida holatlar tug'ilganda kishi faoliyatining psixologik xususiyatlarini tadqiq qilishni kosmik psixologiya o'rganadi.

Pedagogik psixologiyaning predmeti kishiga ta'lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o'rganish predmeti hisoblanadi. Pedagogik psixologiya bir necha guruhga bo'linadi:

– *ta'lim psixologiyasi* (didaktikaning, xususiy metodikaning, dasturlashtirilgan o'qitishning, aqliy harakatlarini shakllantirishning psixologik asoslari va boshqalar)ni o'rganadi;

– *tarbiya psixologiyasi* tarbiyaning psixologik asoslarini (o'quvchilar jamoasi psixologiyasi, axloq tuzatish – mehnat pedagogikasi-ning psixologik asoslarini) o'rganadi.

Shuningdek, *o'qituvchi psixologiyasi, aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalash psixologiyasi* pedagogik psixologiyasining bo'limlari yoki tor sohalari hisoblanadi.

Tibbiyot psixologiyasi vrach faoliyati va bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi. U psixik hodisalar bilan miyadagi fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan *neyropsixologiyaga*, dorivor moddalarning kishining psixik faoliyatiga ta'sirini o'rganadigan *psixofarmakoliyaga*, bemorni davolash uchun psixik ta'sir ko'rsatish vositalarini o'rganuvchi va qo'llanuvchi *psixoterapiyaga*, odamlarning psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlarining tizimini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi *psixoprofilaktika* va *psixogigiyenaga* bo'linadi.

Yuridik psixologiya huquq tizimining amal qilishi bilan bog'liq psixologik masalalarni o'rganadi. U jinoyat protsessi ishtirokchilari xulq-atvorining psixik xususiyatlarini (guvohlik ko'rsatmalarining psixologiyasi, ayblanuvchi xulq-atvorining xususiyatlari, tergovga qo'yiladigan psixologik talablar va shu kabilarni) tadqiq qiluvchi *sud psixologiyasi*; jinoyatchining xulq-atvori, shaxsning shakllanishiga doir psixologik muammolar, jinoyatning motivlari va shu kabilarni bilan shug'ullanuvchi *kriminal psixologiyaga*; axloq tuzatish-mehnat kolo-

niyasida ozodlikdan mahrum etilgan mahkumlarning psixologiyasini, ishontirish va majburlash usullari bilan to'g'ri yo'lga solishning psixologik muammolarini va shu kabi masalalarni o'rganadigan *penitensiar* yoki *axloq tuzatish-mehnat psixologiyasiga* bo'linadi.

Harbiy psixologiya kishining harbiy harakatlar sharoitidagi xulq-atvorini, boshliqlar va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik jihatlarini, psixologik tashviqot va tashviqotga qarshi metodlarini, harbiy texnikani boshqarishning psixologik muammolarini va shu kabi boshqa masalalarni tadqiq qiladi.

Sport psixologiyasi sportchilar shaxsi va faoliyatining psixologik xususiyatlarini, ularni psixologik jihatdan tayyorlashning shart-sharoitlari va vositalarini, sportchining jismoniy chiniqqanligi va safarbarlikka tayyorligining psixologik mezonlarini, musobaqalarni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq psixologik omillarni o'rganadi.

Savdo psixologiyasi asosan tijorat ta'sirining psixologik shart-sharoitlarini, ehtiyojning individual, yoshga oid va boshqa xususiyatlarini, xaridorlarga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi va boshqa masalalarni tadqiq qiladi.

Keyingi vaqtlarda ilmiy ijodiyot psixologiyasi masalalari (ijodkor shaxsning xususiyatlari, ijodiy faollikni rag'batlantiruvchi omillar, ilmiy kashfiyotlar qilishda ichki sezgi hissining o'rni va boshqala)ni o'rganish boshlandi. Ilmiy ijodiyot psixologiyasining o'ziga xos bo'limini evristika tashkil etadi. Uning vazifasi faqat ijodiy (evristik) faoliyatning qonuniyatlarini tadqiq qilishdan emas, balki evristika jarayonlarini boshqarish metodlarini ishlab chiqishdan ham iboratdir.

Nihoyat, badiiy ijodiyot (adabiyot va san'at sohasida) va estetik idrok (shubhasiz ahamiyatga ega bo'lgan, lekin hali sust o'rganilgan soha) psixologiyasi ham mavjud.

Yosh psixologiyasi turli psixologik jarayonlarning ontogenezini va rivojlanayotgan kishi shaxsining psixologik fazilatlarini o'rganadi. U bolalar psixologiyasiga, o'smirlar psixologiyasiga, yoshlar psixologiyasiga, katta yoshdagilar psixologiyasiga, gerantopsixologiyaga bo'linadi. Yosh psixologiyasi psixik jarayonlarning yoshga oid xususiyatlarini, bilimlarni o'zlashtirishning yoshga bog'liq imkoniyatlarini, shaxs kamolotining omillari va boshqa masalalarni tadqiq qiladi.

Yosh psixologiyasi o'rganadigan asosiy masalalardan biri o'qitish va aqliy jihatdan kamol toptirish hamda ularning o'zaro bog'liqligi

muammosi bo'lib, u psixologlar tomonidan keng muhokama qilinib kelinayotir. Psixologlar aqliy kamolotning ishonchli mezonlarini qidirib topish va o'qitish jarayonida aqliy rivojlanish samaradorligiga erishish imkonini beradigan shart-sharoitlarni aniqlashga harakat qilishmoqda.

Anomal (noto'g'ri) taraqqiyot psixologiyasi yoki «*maxsus psixologiya*» rivojlanish jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turli xilda kechishi jarayonida psixikaning tamomila izdan chiqishi kabi hollarni o'rganadigan *patopsixologiyaga*, psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar bilan bog'liq patologiyasi to'g'risidagi fan bo'lgan *oligofrenopsixologiyaga*, quloq eshitishning butunlay kar bo'lib qolishga qadar jiddiy kamchiliklari bo'lgan bolani voyaga yetkazish psixologiyasi bo'lmish *surdopsixologiyaga*, yaxshi ko'rmaydiganlar va ko'rlar rivojlanishi psixologiyasi *tiflopsixologiyaga* bo'linadi.

Qiyosiy psixologiya psixik hayotning filogenitik shakllarini tadqiq qiladigan sohadir. Qiyosiy psixologiyada hayvonlar va odam psixikasi qiyoslanadi, ularning o'ziga xosliklari, fe'l-atvoridagi mavjud o'xshashlik va farqlarning sabablari aniqlanadi.

Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limi bo'lib, u turli xil tizimli guruhlar (turlar, turkumlar va oilalar)ga mansub hayvonlar psixikasini, xatti-harakatining eng muhim shakllari va mexanizmlarini o'rganadi.

Agar psixologiyaning shaxobchalari shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlari nuqtai nazaridan tasnif qilinsa, u holda ijtimoiy psixologiya fanining «ijtimoiy psixologiya» tushunchasi zamirida birlashadigan yana bir qator sohalari ajralib chiqadi.

Ijtimoiy psixologiya odamlarning turli xildagi uyushgan va uyushmagan ijtimoiy guruhlardagi o'zaro birgalikdagi harakati jarayonida vujudga keladigan psixik hodisalarni o'rganadi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiya tuzilishiga quyidagi uchta sohaga oid muammolar kiradi:

– *katta guruhlar (makromuhit)dagi ijtimoiy-psixologik hodisalar*. Ularga ommaviy kommunikatsiya (radio, televideniye, matbuot va boshqalar) muammolari, ommaviy kommunikatsiya vositalarining odamlarning turli xildagi jamoalarga ta'sir qilish mexanizmlari va

samaradorligi, modalarning, mish-mishlarning, umumiy qabul qilingan did, rasm-rusumlar, soxta fikrlar, ijtimoiy kayfiyatlarning tarqalish qonuniyatlari, sinflar va millatlar psixologiyasi muammolari, din psixologiyasi kiradi.

Kichik guruhlar (mikromuhit)dagi ijtimoiy-psixologik hodisalarga tor doira guruhlaridagi psixologik sig'ishuvchanlik, shaxslararo munosabat, vaziyat, guruhdagi vaziyat, lider va yetakchilar mavqei, guruh turlari (assotsiatsiya, korporatsiya, jamoalar)ning muammolari, rasmiy va norasmiy guruhlarning nisbati, kichik guruhlarning mikdoriy chegaralanganligi, guruhlar jipsligining darajasi va sabablari, guruhdagi kishilarning bir-birini tushuna bilishi, undagi qadriyatlar va shu kabi ko'pgina masalalar kiradi.

Psixologiya fani bir qancha fanlar bilan yaqin aloqada, jumladan falsafa, pedagogika, tabiatshunoslik, shuningdek barcha tabiiy-ijtimoiy fanlar bilan ham bog'liq psixologiya, bir tomondan, falsafa, ikkinchi tomondan, tabiiy fanlar, uchinchi tomondan esa ijtimoiy fanlar o'rtasida joylashgan oraliq mavqega ega bo'lgan fandır.

Xulosa qilib aytganda, psixologiya o'zining barcha sohalarida o'z tadqiqot predmetini, nazariy prinsiplarini, saqlab kelayotir. Hozirgi davrda psixologiya sohalarining kengayishi psixologik bilimlardan ijtimoiy turmushda, ishlab chiqarishda, tibbiyotda, ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish fanimiz mavqei va nufuzini yanada oshirmoqda.

2-ma'ruza

PSIXOLOGIYANING TABIIY-ILMIY ASOSLARI

1. Miya va psixika.
2. Psixika va ongning rivojlanishi.
3. Oliy asab faoliyati haqida tushuncha.

1. Miya va psixika

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan dastlabki kunlardan boshlab, jamiyatimizning barcha sohaları qatori, ma'naviy-mafkuraviy hayotimizda ham ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Mustaqil taraqqiyot yillarida to'plangan tajriba, dunyo jamoatchiligi «o'zbek modeli» deya e'tirof etgan o'zimizga mos va o'ziga xos rivojlanish yo'li, kelajagi buyuk davlat barpo etish borasida amalga oshirilayotgan barcha tarixiy o'zgarish va yangilanishlar yurtdoshlarimiz qalbi va ongiga ulkan ta'sir ko'rsatmoqda.

Hozirgi davrda iqtisodiyot hamda madaniyatni tez va uyg'un rivojlantirish, ijtimoiy munosabatlarni va siyosiy ustqurmani takomillashtirish, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va oliy boyligi bo'lmish insonning o'zini yanada kamol toptirish manfaatlari yosh avlodlarga ta'lim va tarbiya berishga yangicha, yanada keng ko'lamda yondashishni talab qiladi.

Psixologiya fani uchun eng murakkab muammolar qatoriga uning asosiy kategoriyalari bo'lgan shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, ongning tavsifi, ularning takomillashuv bosqichlari, xususiyatlari, aks ettirish imkoniyatlari, hukm surish qonuniyatlari va mexanizmlari bo'yicha aniq, mezoniy, tatbiqiy fikrlarni bildirish masalalari va vazifalari kiradi. Shu munosabat bilan psixologiya umumiy psixologiya faniga kirish vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, tinglovchilarni, avvalo, shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va jamoadagi munosabati haqida, uni tadqiq qilish metodlari to'g'risida, ong va psixika, asosiy psixik jarayonlarning qonuniyatlari haqida tegishli bilimlardan xabardor etgan holda, ularni professional ishga nazariy va amaliy jihatdan tayyorlashdan iborat aniq vazifani o'z zimmasiga oladi.

Psixika miyaning xususiyatidir. Sezgi, fikr, ong maxsus tarzda tashkil topgan materiyaning oliy mahsulidir. Organik dunyoning amyobalardan to odamga qadar uzoq davom etgan evolyusiyasi davomida xulq-atvor va xatti-harakatning fiziologik mexanizmlari to'xtovsiz murakkablashib, tabaqalanib va shular tufayli organizm muhit o'zgarishlariga tez javob qila oladigan va moslashuvchan bo'la bordi.

Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi ozuqani farqlash, xavf-xatarni juda tez va aniq sezish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning yakkayu-yagona funksiyasi signallarni idrok etishdan iborat hujayralarning paydo bo'lishida o'z ifodasini topadi. Bu hujayralar *ritseptorlar* (tashqi muhitning ta'sirini qabul qiluvchi apparat) deb atalmish hujayralar guruhini tashkil etadi.

Boshqa hujayralar mushak to'qimalari ishini yoki turli bezlarning shira chiqarishini o'z zimmasiga oladi. Bunday hujayralar *effektorlar* deyiladi. Organizmning asosiy «boshqaruv pulti» – markaziy asab tizimi hisoblanadi.

Asab tizimi tuzilishining umumiy rejasi barcha umurtqalilarda bir xildir. Uning asosiy elementlari asab hujayralari yoki neyronlar bo'lib, ularning vazifasi qo'zg'atishdan iborat. Neyron hujayra tana va tana-chaning shoxlab ketgan o'simalari – qo'zg'alishni qabul qiluvchi *dendritlardan* va qo'zg'atishni boshqa neyronlarga o'tkazadigan tolalar –*aksonlardan* tarkib topadi. Aksonning dendritlar bilan yoki boshqa neyronlarning hujayra tanasi bilan bog'laydigan nuqta *sinaps* deb ataladi.

Markaziy asab tizimi ikki qismdan – bosh miya va orqa miyadan tashkil topgan. Bosh miyaning yuqori qismi olti qavat (10 milliardga yaqin) neyronlar bilan qoplangan hamda po'stloq deb ataladigan katta yarim sharlarni hosil qiladi. Po'stloq – psixik faoliyatning eng muhim (lekin yakkayu-yagona emas) organi. U yarim sharlardan pastroqda, ensa qismida miyada joylashgan bo'lib, uning funksiyalari hali yetarlicha o'rganilmagan. Po'stloqning mushaklar harakatini uyg'unlashtirishda muhim o'rin tutishi ma'lum.

Katta yarim sharlar miya naychasiga kelib taqaladi. Naychaning yuqori qismi – talamus orqa miyadan yarim sharlarga boradigan barcha asab yo'llari uchun «oraliq stansiya» vazifasini bajaradi. Naychaning pastki qismi – gipotalamus suv almashuvi, ovqatlanish ehtiyojini

va organizmning boshqa funksiyalarini boshqarib turadigan markazlardan tarkib topgan.

Hozirgi zamon fanidagi mavjud tasavvurlarga qaraganda, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining asosan tugʻma (shartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarini amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobigʻi esa hayot kechirish jarayonida orttiriladigan va psixika tomonidan boshqariladigan xulq-atvor shakllari organi hisoblanadi.

Tananing har bir sezuvchi aʼzosi (teri, koʻzning toʻr pardasi va shu kabilar) va har bir harakat aʼzosi miyada oʻzining xususiy markazlariga egadir.

Insondagi katta yarim sharlar qobigʻining anchagina qismini qoʻl barmoqlari, ayniqsa bosh barmoq faoliyati bilan bogʻliq hujayralar, shuningdek nutq organlari va til mushaklari funksiyasi bilan bogʻliq hujayralar egallaydi. Shunday qilib, odamning katta yarim shari qobigʻida mehnatda va muomalada asosiy funksiyani bajaradigan harakat aʼzolari ancha koʻp joylashgan.

Miya katta yarim sharlari ishining umumiy qonunlarini I. P. Pavlov aniqlab bergan.

Psixikaning organi – bosh miya ham oʻzgardi. Uning hayvonlar miyasidan sifat jihatdan farqi yuksak bilish jarayonlari, avvlo, tafakkur mexanizmlarini oʻrganish paytida yaqqol namoyon boʻladi. Bu jarayonlar sezgi va idrok jarayonlari singari miyaning muayyan qismlari doirasida cheklanib qolmaydi. Agar odamda qobiqning ensa qismi shikastlangan boʻlsa, u koʻrish sezgilarini yoʻqotishi turgan gap.

Odamning psixik hayotida katta yarim sharlar qobigʻi sirtining 30 % ni egallaydigan peshana qismlari alohida oʻrin tutadi. Peshana qismlarining (kasallik, yaralanish va shu kabilar oqibatida) shikastlanishi xulq-atvorning oddiy koʻrinishlariga emas, balki yuksak koʻrinishlariga taʼsir koʻrsatadi. Masalan, peshana qismlari shikastlangan bemorlar koʻrish, nutq, yozish qobiliyatlarini saqlab qolib, arifmetika masalalarini yechgan holda, uning shartlarini tahlil etishga urinmaydi. Masalani yechish rejasini tuzganlarida oxirgi savolni tushirib qoldiradilar. Ular masalaning yechimini uning sharti bilan solishtirib chiqmaydilar, oʻz xatolarini sezmaydilar va hokazo.

Koʻpgina klinik faktlar shuni koʻrsatadiki, miyaning peshana qismlari shikastlanishi aqliy qobiliyatni susaytirish bilan birga, kishining shaxsiyati, uning xarakterida ham qator buzilishlarga sababchi

bo'ladi. Oldin xushmuomalaligi, vazminligi bilan ajralib turgan bemorlar yengiltak, qiziqqon, qo'rs bo'lib qoladilar.

Psixik funksiyalar muayyan tarzda chap va o'ng yarim sharlar o'rtasida taqsimlangan bo'lishi aniqlangan. Har ikkala yarim shar axborotni obrazlar tarzida ham, so'zlar tarzida ham qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatiga ega, ammo chap va o'ng yarim sharlar u yoki bu funksiyalarning turlicha darajada ifodalanishi – bosh miyaning funksional assimetriyasi ham yuz beradi. Chap yarim sharining funksiyasi o'qish va hisoblashdan ko'ra ko'proq belgilarga asoslangan axborot (so'zlar, belgilar, raqamlar va shu kabilar)ga tayanishdan iborat.

Chap yarim shar mantiqiy tuzilishlar imkoniyatini ta'minlaydi, busiz izchil analitik tafakkur bo'lishi mumkin emas. Chap yarim shar faoliyatining izdan chiqishi, odatda nutqning buzilishiga (so'zlash qobiliyatining yo'qolishiga) olib keladi, normal muomala imkoniyatini yo'qqa chiqaradi, asab to'qimalari og'irroq shikastlanganda, fikrlash faoliyatida jiddiyroq nuqsonlar sodir bo'ladi. O'ng yarim shar obrazi axborotni ishga solib, bo'shliqda mo'ljal olish, musiqani idrok etilayotgan va tushunilayotgan obyektlariga nisbatan his-hayajonli munosabatda bo'lishga imkon beradi.

Bosh miya yuksak taraqqiy etgan hayvonlar va odam psixikasini belgilaydigan darajada faoliyat ko'rsatadigan organ yoki, to'g'rirog'i, organlarning murakkab tizimidir.

Psixik va asab-fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati ancha murakkab masalalardandir. O'rganish jarayonida psixikaning o'ziga xos jihatlari asab-fiziologik xususiyatlardan qaysi muhim belgilari bilan farq qilishini aniqlash mumkin.

Psixik jarayonlar o'zida ichki, fiziologik jarayonlarning emas, balki tashqi obyektlarning tavsifini (narsalarning shaklini, kattakichikligi, o'zaro munosabatlarini) mujassamlashtiradi.

Psixik jarayonlarning o'ziga xos jihatlari tadqiq etish psixikaning mazmuni va tuzilishida neyrofiziologik jarayonlar mavjud bo'lmagani yoki sezilmasligi sababli jiddiy qiyinchilik tug'diradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, psixikani fiziologik hodisa bilan va psixologiyani fiziologiya bilan almashtirishga yo'l qo'ymasligimiz kerak.

2. Psixika va ongning rivojlanishi

Kishi psixikasining paydo bo'lishi va rivojlanishi eng murakkab muammolardan biri bo'lib, tabiat qonunlarining mohiyatini tushunib yetishga harakat qiladigan tadqiqotchilarni bu muammo hamma vaqt qiziqtirib kelgan. Materialistik yo'nalishdagi olimlar psixikaning paydo bo'lishi uzoq davom etgan materiya rivojlanishining natijasi deb izohlaydilar. Ular materiyaning tabiatini tadqiq qilishar ekan, harakat materiyaning hayot kechirish usuli, uning tarkiban o'ziga xos ajralmas xususiyati ekanligi uchun ham materiya harakatining turli shakllarini o'rganadilar.

Harakatsiz, mutlaqo harakatlanmaydigan materiya umuman bo'lmaydi. Olamdagi butun materiya, jami noorganik va organik tabiat harakatlanish, o'zgarish va rivojlanish holatida bo'ladi.

Jonsiz tabiatda harakat jism va moddalarning mexanik, fizikaviy va kimyoviy ta'siri tarzida yuz berishi mumkin. Jonli materiyaga in'ikosning biologik shakllari xos bo'lib, jonli materiyaning ma'lum bir bosqichida in'ikosning yangi shakli sifatida psixika paydo bo'ladi.

Har qanday jonli organizm barcha tashqi qo'zg'atuvchilarga nisbatan tanlangan holda munosabatda bo'ladi va bu bilan jonli materiyaning sifat jihatidan yangi xususiyatini – o'zini o'zi tartibga solish xususiyatini namoyon qiladi.

Uzoq vaqt davom etgan evolutsiya natijasida hozirgi organizmlarda in'ikosning qo'zg'aluvchanlikdan tortib, to uning ancha yuksak darajadagi shakllari bo'lmish sezgilar, idrok, xotira, tafakkurga qadar turli shakllarini ko'ramiz.

Agar jonli mavjudotlarning hayot kechirish muhiti hamma joyda mutlaqo bir xil bo'lganida, ehtimol, yer yuzi bir xil turdagi hayvonlar bilan to'lib ketgan bo'lardi. Haqiqatda esa muhit iqlim jihatidan ham, yashash sharoiti jihatidan ham g'oyat rang-barang bo'lib, bu organizmlarning tabaqalanishini taqozo etadi. Aks ettirish usullari yuksalgan sari hayvonlarning mazkur turi muhitning bevosita ta'siridan shunchalik ozod bo'la boradi.

Yashash sharoitlarining keskin o'zgarishi hayvonlarning joyini o'zgartirishga majbur etishi azaldan ma'lum. Hayvonlarning bunday xatti-harakatlari sharoitga ko'proq yoki kamroq darajada mos bo'lishi mumkin. Cho'l toshbaqasi va mayda kemiruvchilar issiq kunlar

boshlanishi va qishki sovuq tushishi oldidan o‘zlarining normal hayot kechirishlari uchun zarur shart-sharoitlarga ancha mos keladigan harorat saqlanadigan chuqur in qazib, yer tagiga kirib ketadi. Bu o‘rinda instinktlar harakat qiladi. Fil o‘ziga suv sepa boshlaydi, qalin soyaga yashirinadi, maymun ham issiqdan saqlanishi uchun imkon beradigan joyni tanlashga va tayyorlashga urinadi. Bu o‘rinda instinktlardan ko‘ra hayvonlar individual hayot kechirishida orttirgan tajriba – shartli bog‘lanishlar ta’sir qiladi.

O‘simlik va hayvonlarga mansub shakllar evolutsiyasining barcha bosqichlarida jamiki jonli organizmlar in’ikosning alohida, biologik shakli – ta’sirlanuvchanlikka ega bo‘ladi. Ta’sirlanuvchanlik tirik organizmning biologik ahamiyatiga ega bo‘lgan (biotik) ta’sirga javob berish qobiliyati demakdir.

Oddiy ta’sirlanuvchanlik sodda, bir hujayrali tirik organizmdayoq seziladi. Ular muhitning ta’siriga harakatlanish bilan javob beradi. Muhit biotik ta’sir o‘tkazishi mumkin bo‘lib, buning natijasida jonli organizmda *protoplazmaning* xossasi o‘zgaradi. Qo‘zg‘atish ta’siriga uchraydigan o‘zini tartibga soluvchi tizim sifatida tirik hujayrada qidiruv harakatlari hosil bo‘ladi.

Biotik omillarga nisbatan o‘ziga xos harakatlar bilan javob berish usullari *tropizmlar* yoki *taksislar* deb ataladi. Uning fototropizm – jonli organizmning yorug‘lik ta’siri ostida harakatlanish tendensiyasi; termotropizm – issiqlik ta’siri ostida harakatlanish tendensiyasi; xemotropizm – muayyan fizikaviy-kimyoviy muhitni tanlash tendensiyasi; topotropizm – mexanik usul bilan qo‘zg‘atuvchining ta’siri ostida harakatlanish tendensiyasi kabi turlari va boshqa bir qancha tropizmlar mavjuddir. O‘simliklarning biologik in’ikos etish shakli o‘zini tartibga solishga yordam beradigan tropizmlarning mavjudligi bilan mukammallik kasb etadi.

Hayvonlarga mansub shakllarda ta’sirlanuvchanlikning yangi turi – sezuvchanlik paydo bo‘ladi. A. N. Leontyevning faraziga ko‘ra, sezuvchanlik ginetik jihatdan qaraganda, muhitning organizmni boshqa ta’sirlar bilan bog‘lovchi, singallik vazifasini o‘tovchi ta’sirlarga javob ta’siridan bo‘lak narsa emas.

Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda sezuvchanlik oshib, sezgi organlari shakllanadi. Narsalarning o‘ziga (biron-bir organik ehtiyojli, ular yordamida qoldirib bo‘lmasligi ma’nosida) ahamiyatsiz belgilari

(hidi, shakli, rangi) signallik ahamiyatiga ega bo‘ladi. Shuning uchun ham ma’lum bir sharoitlarda hatto oddiy hayvonlar ham biotik ta’sirlardan emas, balki mazkur muayyan vaziyatda turli xildagi biotik ta’sirlar ro‘y berayotgani haqida signal berishi mumkin bo‘lgan biotik, indeferent ta’sirlardan ham ta’sirlana boshlashi mumkin.

Onadan tug‘ma ravishda qolgan xatti-harakatlarga *instinktiv xatti-harakatlar* deyiladi. Instinktiv reaksiyalar xatti-harakatlarning tug‘ma shakllarini ishga tushirishga olib keladigan oddiy omillar tufayli sodir bo‘ladi.

Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda, ayniqsa sut emizuvchilarda, xatti-harakatning yangi, ancha nafis shakllari birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda. Soddaroq hayvonga qaraganda umurtqali hayvonlarda shartli bog‘lanishlar mislsiz ko‘p hosil bo‘ladi. Hayvon evolyutsion taraqqiyotning yuqori bosqichiga ko‘tarilgan sari hosil bo‘ladigan shartli bog‘lanishlar ham shuncha murakkabroq va yana ham nafisroq bo‘lishi mumkin.

Jonli materiyani aks ettirishning rivojlanishida navbatdagi bosqich xatti-harakatning yangi belgilarini mustaqil hosil qilishga asoslangan nafis individual xatti-harakatning yanada murakkabroq shakllarini chiniqtirishdir. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlarda xatti-harakatning instinktiv shakllari bilan bir qatorda, o‘zgaruvchan-individual shakllari, malakalar va intellektual xatti-harakatlar ham mavjud.

Malakalar deyilganda hayvonlarning shartli bog‘lanishlarga asosan bajaradigan va avtomatik tarzda takrorlanadigan xatti-harakati tushuniladi. Malakalar xuddi instinktlarga o‘xshab rivojlanishning nisbatan quyi bosqichlarida ham bo‘ladi, lekin aniq ifoda etilgan malakalar faqat bosh miya qobig‘i bo‘lgan hayvonlardagina namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, malakalar bir-biridan jiddiy ravishda farq qilishi mumkin: bir xil holatda ular avtomatik takrorlanishiga ko‘ra instinktlarga yaqin tursa, boshqa bir holda intellektual xatti-harakatlarga yaqinlashib ketadi. Ayrim narsalar o‘rtasida murakkab munosabatlarining aks ettirilishi intellektual xatti-harakatlar negizini tashkil etadi. Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar narsalar o‘rtasidagi munosabatlarni payqash qobiliyatiga va mazkur vaziyatning natijasini oldindan bilish, ya’ni o‘sha narsa agar u harakat qilayotgan bo‘lsa, qayerda paydo bo‘-

lishini hisobga olish qobiliyatiga egadir. Bunday xatti-harakatni aqliy xatti-harakat deb ayta olamiz.

Hayvonlarning ayrim turlarida instinktlar ustun bo'lsa, boshqalarida shaxsiy tajriba jarayonida orttirilgan bog'lanishlar ustunroq bo'ladi.

Munosabat bildirishning ayrim usuli sifatida instinktlar va malakalar hayvon organizmini ortiqcha zo'riqishdan saqlaydi. Hayvon qatorasiga bir necha bor muvaffaqiyatsizlikka duch kelganda, keyinchalik masalani hal qilishning yuksakroq darajadagi usuliga, ya'ni intellekt (aql-idrok) bilan ish ko'rish usuliga murojaat qiladi. Biroq vujudga kelgan vaziyat hayvonlar uchun kamdan-kam holda muammoga aylanadi va binobarin, ancha yuksak idrok ishlatiladigan darajada aks ettirish alohida zaruriyat sifatida namoyon bo'ladi. Intellektual xatti-harakat hayvonlarning ko'pincha yashirin imkoniyati sifatida qolib ketadi.

Hayvonlarning o'zaro munosabatlari ba'zan juda ham murakkablashib ketadi. Ganglioz asab tizimiga ega bo'lgan va katta-katta to'dalarga birlashib hayot kechiradigan hayvonlardayoq faqat murakkab individual instinktiv xatti-harakatlarnigina emas, balki o'sha to'daning alohida bir vakili «tili»ga nisbatan instinktiv reaksiyalari ham rivojlanganligini ko'rish mumkin.

Ganglioz asab tizimiga ega bo'lgan hayvonlardagi «til» gavdasini ma'lum bir ko'rinishda tutish bilan akustik signallar, kimyoviy (hid bilish) axborotlar, turli suykalishlar orqali ifoda etiladi.

Yuksak taraqqiy etgan hayvonlar (qushlar, sut emizuvchilar)ning to'dasida ham o'zaro munosabatlarning muayyan shakllari mavjuddir. Hayvonlarning har qanday tarzda biron-bir to'daga birlashuvi bilan aloqa qilishlari uchun zarur bo'lgan «til»ning paydo bo'lishiga olib keladi.

Hayvonlarda qiyofa, suykalish «til»idan tashqari, eshitiladigan signallar «til»i ham bor. Sayroqi qushlarda, delfinlarda, maymunlarda murakkab tovush signali borligi bayon qilib o'tildi. Chiqariladigan tovush hayvonning emotsional holatini aks ettiradi.

Bitta to'dadagi hayvonlar bir-birining tovush reaksiyalariga qarab mo'ljal olishadi. Tovush reaksiyalari to'daning vakillariga o'z sheriklarining qanday holatdaligi haqida qo'shimcha axborot yetkazadi va shu yo'sinda to'daning ichida xatti-harakatni yo'naltirib turadi.

Hayvonlarning «tili»da faqat bitta narsa yetishmaydi –hayvonlarning «tili» odamlarning tilidan farqli o‘laroq, tajribani ifoda etish vositasi bo‘lib xizmat qila olmaydi. Shuning uchun ham biron-bir alohida buyuk jonzod vakili o‘zining individual tajribasida anchagina oson ovqat topishning bir qator usullarini topadi deb taxmin qilganimizda ham, u o‘z tajribasini hayvonlar ixtiyoridagi «tilda» mavjud bo‘lgan vositalar bilan ifodalashga qodir emas.

Odam psixikasi bilan eng yuksak taraqqiy etgan hayvon psixikasi o‘rtasida juda katta tafovut mavjud. Masalan, hayvonlarning «tili» bilan odamning tilini bir-biriga taqqoslab bo‘lmaydi. Hayvon o‘z to‘dadoshlariga muayyan, bevosita vaziyat bilan cheklangan hodisalar haqida faqat xabar berishigina mumkin bo‘lgan bir paytda kishi til vositasida boshqa odamlarga o‘tmish, hozirgi payt va kelajak haqida axborot berishi, ularga ijtimoiy tajribani yetkazishi mumkin.

Insoniyat tarixida til tufayli aks ettirish imkoniyatlarining qayta qurilishi yuz berdi: borliq kishi miyasida yanada ravshan aks etadi.

Hayvonlarning «tili» bilan odamlarning tili o‘rtasidagi farq tafakkurdagi tafovutni ham belgilaydi.

Shunday qilib, hayvonlarning aniq, amaliy tafakkuri ularni muayyan vaziyatdan bevosita ta’sirga bo‘ysundiradi, odamning mavhumlashgan tarzda tafakkur yuritishiga bo‘lgan qobiliyati uning ushbu muayyan vaziyatga bevosita bog‘liqligini bartaraf etadi. Kishi, xususan, o‘zi anglagan zaruratga ko‘ra ongli xatti-harakat qilish qobiliyatiga ega. Bu inson psixikasining hayvon psixikasidan eng birinchi muhim farqidir.

Odamning hayvondan ikkinchi farqi uning qurollarni yaratishga va saqlashga layoqatli ekanligidir. Odam hayvondan farqli o‘laroq, oldindan o‘ylangan rejaga binoan, qurol yaratadi, uni belgilangan maqsadda foydalanadi va saqlaydi. Inson psixik faoliyatining ajralib turadigan uchinchi belgisi ijtimoiy tajribani biridan ikkinchisiga o‘tkazib turishidir.

Inson psixikasining hayvon psixikasidan eng muhim farqi ularning rivojlanish shart-sharoitlarida ko‘rinadi. Agar hayvonot dunyosining rivojlanishi davomida psixikaning taraqqiyoti biologik evolutsiya qonunlariga binoan ro‘y bergan bo‘lsa, inson psixikasining, kishi ongining rivojlanishi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot qonunlariga bo‘ysunadi.

Ongni bevosita hayvonlarning evolutsiyasidan keltirib chiqarish mumkin emas: inson ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. To‘daning jamiyatga aylanishiga ta’sir ko‘rsatgan omil mehnat faoliyati, ya’ni qurollarni birgalikda yaratish va qo‘llash jarayonida odamlar amalga oshiradigan faoliyat bo‘ldi.

Shuni xulosa qilish mumkinki, faqat odamgina ijtimoiy tajribani o‘zlashtiradi. Kishi psixikasini u egallab oladigan ijtimoiy tajriba rivojlantiradi. Inson psixikasining hayvon psixikasidan eng muhim farqi ularning rivojlanish shart-sharoitlarida ko‘rinadi.

3. Oliy asab faoliyati haqida tushuncha

I. M. Sechenov «Bosh miya reflekslari» asarida ongli va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro‘y berish usuliga ko‘ra reflekslardan iboratdir degan xulosaga kelgan edi.

Shunday qilib, ongning harakati (psixik hodisa) ruhning tanasiz mohiyat xususiyati emas, balki I. M. Sechenov ta’biri bilan aytganda, ro‘y berish usuliga ko‘ra refleksga o‘xshash jarayondir.

Ma’lumki, psixik jarayon o‘zicha emas, balki miyaning mohiyati, uning tegishli bo‘limlari funksiyasi sifatida tashqi olam haqidagi axborotning qayoqqa ketishi, qayerda saqlanishi va qayta ishlanishini ko‘rsatuvchi javob faoliyatining boshqaruvchisidir. Shunday qilib, kishining bilimlari, tevarak atrof haqidagi tasavvurlari, ya’ni individual tajribaning butun boyliklari *reflektor* harakatga kiradi. Psixik hodisalar miyaning tashqi (tevarak atrofdagi muhit) va ichki (fiziologik tizimi sifatida organizmning holati) ta’sirlarga javobidir.

Psixik hodisalar faoliyatning hozir ta’sir etayotgan (sezgilar, idrok) yoki qachonlardir, ya’ni o‘tmish tajribada (xotira) yuz bergan qo‘zg‘atuvchiga javob tarzida ro‘y beradigan, ana shu ta’sirni umumlashtiradigan, ular pirovardida olib keladigan natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan ko‘ra bilishga yordam beradigan, ba’zi bir ta’sirlar natijasida faoliyatni (his-tuyg‘u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, umuman faollashtirib yuboradigan va boshqa xildagi ta’sirlar oqibatida uni tormozlashtiradigan, odamlar xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va boshqalar) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy boshqaruvchilardir.

I. M. Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi g'oyasini ilgari surdi. Bu muhim nazariy qoidalarni I. P. Pavlov tajriba yo'li bilan tasdiqladi va aniqlashtirdi. U hayvonlarning, shuningdek odamning tashqi muhit bilan o'zaro harakati, miya tomonidan boshqarilishi qonuniyatlarini kashf etgan edi. I. P. Pavlovning ushbu qonuniyatlarga nisbatan jami qarashlari odatda ikki xil signal tizimi haqidagi ta'limot deb ataladi.

Narsaning timsoli (ko'rinishi, eshutilishi, hid tarqatishi va shu kabilar) hayvonlar uchun biron-bir shartsiz qo'zg'atuvchi signal bo'lib xizmat qiladi. Bu esa ular xatti-harakatining shartli refleks tarzida o'zgarishiga olib keladi.

Hozirgi zamon fanida mavjud tasavvurlarga qaraganda, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining asosan tug'ma (shartsiz refleksi) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi, katta yarim sharlarning qobig'i esa hayot kechirish jarayonida orttiriladigan va psixika tomonidan boshqariladigan xulq-atvor shakllari organi hisoblanadi.

Miya katta yarim sharlari ishining umumiy qonuniyatlarini I. P. Pavlov aniqlab bergan. Olim o'tkazgan klassik tajribalarda itlarda oldinlari faqat tegishli shartsiz qo'zg'atuvchi (masalan, ovqat)ning bevosita ta'siri ostida yuz beradigan fiziologik reaksiyaga (masalan, so'lak oqishiga) olib kela boshlaydigan juda ham xilma-xil signallar beradigan shartli reflekslar hosil qilingan edi.

Lekin uning ta'limotini shuning o'zi bilangina cheklab qo'yish noto'g'ri bo'ladi. Real tarzda (laboratoriya sharoitida emas) hayvonlar ozuqa qachon og'ziga tushishini kutib turmaydi, balki uni izlashga urinadi, harakat qiladi, harakatining samaradorligini tekshiradi, xullas sharoitga faol muvofiqlashadi.

Shunday qilib, bosh miya yuksak taraqqiy etgan hayvonlar va odam psixikasini belgilaydigan darajada faoliyat ko'rsatadigan organ yoki, to'g'rirog'i, organlarning murakkab tizimidir. Psixikaning mazmuni tirik mavjudot o'zaro munosabatda bo'ladigan tashqi olam bilan belgilanadi. Tashqi olam kishi miyasi uchun shunchaki oddiy biologik muhit (hayvon miyasi uchun bo'lgani kabi) emas, balki odamlar o'zlarining ijtimoiy tarixi davomida yaratgan hodisalar va narsalar omilidir. Har bir alohida odam hayotining dastlabki qadamlaridan boshlangan psixik rivojlanishning ildizlari tarixan tarkib topadigan madaniyatning eng qadimiy, eng chuqur davriga borib taqaladi.

Psixologiya fani tarixida I. M. Sechenov va I. P. Pavlovlarning ta'limotlari chuqur iz qoldirdi. Hozirgi kunda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotmagan, aksincha, yanada takomillashib bormoqda.

3-ma'ruza

SHAXS PSIXOLOGIYASI

1. «Shaxs» tushunchasi va uning psixologik tuzilishi.
2. Shaxsning faolligi va yo'naltirilganligi.
3. Shaxsning shakllanishi.

1. «Shaxs» tushunchasi va uning psixologik tuzilishi

Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida psixologiya yoki psixologik bilimlar doimo zarur bo'lgan. Chunki bu inson va uning ruhiyati bilan bog'liq va huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari bevosita va bilvosita shaxslar bilan ishlaydi. Shunday ekan, inson shaxsini o'rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika kabi fanlar shug'ullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq va ijtimoiy fanlarning umumiy tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda.

Birinchi, inson u yoki bu aloqa tizimiga binoan biologik evolutsiya mahsuli sifatida o'rganiladi. Ikkinchi, shaxs tarixiy jarayonning ham obyekt, ham subyekt sifatida tadqiq etiladi. Uchinchi, individ muayyan ko'lamda o'zgaruvchan taraqqiyotning genetik dasturiga asoslanuvchi alohida xususiyatli jonzod tarzida ilmiy jihatdan tekshiriladi.

XXI asrda yashovchi shaxslar insonparvarlik g'oyalarini o'zida aks ettiruvchi kishilar sifatida hayot va faoliyatda o'zini o'zi nazorat qilish, baholash, ifodalay olish, kamol toptirish, kashf qilish va o'ziga o'zi buyruq berish imkoniyatlariga ega bo'lmoqlari lozim. Bu esa, o'z navbatida, muayyan davrni taqozo etadi.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, shuningdek milliy mustaqillik va uning ne'matlari respublikamizda tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg'u, milliy qiyofa, milliy ta'b, milliy kuy, milliy raqs, milliy ma'naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mohiyatini aks ettira boshladi.

Mehnat tufayli hayvonot olamidanda ajralib chiqqan va jamiyatda rivoj topayotgan, boshqa odamlar bilan birgalikdagi faoliyatini amalga oshirayotgan va ular bilan munosabatga kirishayotgan kishi sekin-asta shaxsga aylanib bormoqda. Moddiy dunyoni, jamiyatni va, xususan,

o'zini o'rganish va faol tarzda qayta o'zgarish subyektiga aylanmoqda.

O'z menligini anglagan, o'zgalar bilan o'zaro munosabatlarga kirisha oladigan, tabiat va jamiyatga faol ta'sir o'tkaza oladigan, har qanday individga shaxs deyiladi.

Chaqaloqning inson zotiga mansubligi individ tushunchasida ifodalanadi (bundan farqli o'laroq, hayvonot bolasi dunyoga kelishi bilanoq va hayotning oxiriga qadar jonzod deb yuritiladi). «Individ» tushunchasida kishining nasl-nasabi ham mujassamlashgan.

Shunday qilib, muayyan kishini individ deb ataganda, biz juda ko'p narsalarni aytgan bo'lamiz. Aslini olganda, bu bilan uning potensial ravishda inson ekanligi ta'kidlanadi. Individ sifatida dunyoga kelgan kishi alohida ijtimoiy fazilat kasb etadi, shaxs bo'lib yetishadi.

Individuallik kishining o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik temperament va xarakter xususiyatlarida, odatlarda, ustun darajadagi qiziqishlarda, bilish jarayoniga oid fazilatlar (idrok, xotira, tafakkur, tasavvur)da, qobiliyatlarda, faoliyatning shaxsga xos usullari va boshqalarda namoyon bo'ladi.

«Individ» va «shaxs» tushunchalari bir-biriga o'xshash bo'lmagani singari, o'z navbatida, shaxs va individuallik ham birlikni tashkil qiladi, lekin ular bir-biriga o'xshash emas.

«Shaxs» va «individuallik» tushunchalari qanchalik darajada birlikdan iborat bo'lganiga qaramay, bir-biriga mos kelmasligining o'zi ham shaxsning tuzilishini kishining individual-psixologik xislatlari va fazilatlaridan tarkib topadigan allaqanday shakl sifatida tasavvur qilish imkoniyatini bermaydi.

«Shaxs» va «individuallik» tushunchalari (xuddi «individ» va «shaxs» tushunchalari singari) aynan bir-biriga o'xshaydi, deb tan olinadigan va shaxsga tabiatan ijtimoiy munosabatlar subyekt sifatida, individning tizimi tarzidagi ijtimoiy fazilat sifatida qaraladigan G'arb psixologiya fanining ayrim yo'nalishlarida shaxs bilan individuallikning tuzilishi bir-biriga tobora mosligi tan olinadi. Bunday psixologik maktablar va yo'nalishlarning vakillari individuallikning tuzilishi aniq ta'riflab berilsa bas, bu kishining shaxsini to'lig'icha o'z ichiga oladi va ta'riflab beradi, degan nuqtai nazarni ilgari suradilar.

Haqiqatda esa, agar shaxs hamisha o'zining muayyan ijtimoiy muhiti bilan «haqiqiy munosabatlar» subyekt sifatida namoyon bo'lishi inobatga olinadigan bo'lsa, shaxsning tuzilishiga muayyan ijtimoiy guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatida tarkib topadigan ana shu «haqiqiy munosabatlar» va aloqalar muqarrar tarzda kiritilishi shart.

Jumladan, psixologiyada individuallikning ko'pgina xislatlari – moslashuvchanlik, tajovuzkorlik, moyillik darajasi, tashvishlanish va shular kabilar aniqlangan. Bular jamlanib individning o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, inson shaxsining tuzilishi individuallikning tuzilishiga qaraganda keng ekanligi shubhasiz. Shu boisdan bunga, birinchi navbatda, uning individualligini ko'rsatadigan va faqat ehtirosda, ichki qiyofada, qobiliyatlarda va boshqalarda ancha keng ifodalanadigan fazilatlari va umumiy tuzilishigina emas, balki shaxsning rivojlanish darajasi har xil bo'lgan guruhlarda, guruh uchun yetakchi hisoblangan faoliyat orqali ifodalanadigan individlararo munosabatlarda o'zini namoyon etishini ham qo'shish shart. Individuallik tarzida shaxsni tadqiq etish natijasida olingan ma'lumotlar individlararo munosabatlar subyekt sifatida shaxsning ta'rifiga bevosita ko'chirilishi mumkin emas: individual-tipik xususiyat shaxs yashayotgan va shakllanayotgan birlikning rivojlanishiga va individlararo munosabatlarning bilvosita ifodasi hisoblangan faoliyatning xususiyati, qadriyatlari va maqsadlariga bog'liq tarzda, jiddiy ravishda turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Inson shaxsi tuzilishida biologik (tabiat) va ijtimoiy omillarning o'zaro nisbati masalasi hozirgi zamon psixologiyasidagi eng murakkab va munozarali masalalardan biridir.

G'arb psixologiyasining ayrim maktablarida shaxsda ikki omil – biologik hamda ijtimoiy omillar ta'siri ostida shakllangan ikkita asosiy kichik tuzilma borligini alohida ta'kidlaydigan nazariya sezilarli o'ringallaydi.

Inson shaxsining o'zi «endopsixik» va «ekzopsixik» tuzilishga bo'linadi, degan fikr ham ilgari suriladi. Shaxs tuzilishining ichki tuzilishi sifatida «endopsixika» bamisoli kishining asab-psixik tuzilishiga o'xshash bo'lgan inson shaxsining ichki mexanizmi kabi psixik qismlar va funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligini ifoda etadi. Ekzopsixikaning tashqi muhitga munosabati bilan, ya'ni shaxs qanday bo'l-

masin, baribir munosabatga kirishishi mumkin bo'lgan va shaxsga qarama-qarshi turadigan tuzilishlarining barchasiga nisbatan munosabati bilan belgilanadi.

«Endopsixika» moyillik, xotira, tafakkur va xayol xususiyatlari, irodaviy zo'r berish, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik kabi boshqa xislatlarni, «ekzopsixika» esa kishi munosabatlari tizimi va uning tajribasini, qiziqishlarini, moyilliklarini, ideallarini ustun darajadagi his-tuyg'ularini shakllangan bilimlari va boshqa belgilarini o'z ichiga oladi. Tabiiy asosdagi «endopsixika» ijtimoiy omil bilan belgilanadigan «ekzopsixika»ga qarama-qarshi o'laroq, biologik jihat bilan bog'liqdir.

Tabiiy tarkibiy jihatlar va belgilar kishi shaxsining individuallik tuzilishida uning ijtimoiy jihatdan taqozo etilgan qismlari sifatida mavjud bo'ladi. Tabiiy (anatomik, fiziologik va boshqa fazilatlar) va ijtimoiy xislatlar birlikni tashkil toptiradi va shaxsning mustaqil kichik tuzilishi sifatida bir-biriga o'zidan-o'zi qarama-qarshi qo'yilishi mumkin emas.

Binobarin, individuallikning tuzilishida tabiiy, biologik omillarning ham o'rnini tan olgan holda, kishi shaxsidagi biologik kichik tuzilishni faqat shunga asoslanib ishlash mumkin emas. Negaki, unda ular o'zgargan holda allaqachon mavjuddir.

Shunday qilib, shaxsning tuzilishiga, birinchi navbatda, uning individualligini kishi ehtirosi, ichki qiyofasi, qobiliyatlarining tuzilishida mujassamlashgan, shaxs psixologiyasini anglab yetish uchun zarur, lekin yetarli bo'lmagan tizimli tarzda tuzilishi kiradi. Shu tariqa shaxs tuzilishining birinchi tarkibiy qismi uning individ ichkarisidagi (introindivid) kichik tizim alohida namoyon bo'ladi. Introindivid va inter kichik tizimlari shaxsning o'zini namoyon qilishning barcha jihatlarini aks ettira olmaydi. Shaxsning tuzilishini tarkib toptiradigan uchinchi bir qismni metaindivid (individning ustki ko'rinishi) kichik tuzilishini ham alohida ko'rsatish imkoniyati mavjud.

Shunday qilib, inson shaxsining tuzilishi uchta tarkibiy qismdan, uchta kichik tizimdan iborat: shaxsning individualligi, uning shaxslararo munosabatlar tizimida va boshqa odamlarda gavdalanganligi hamda shaxsning o'zi kelib chiqishiga ko'ra individlararo ijtimoiy munosabatlar va aloqalar subyekt sifatida mavjud bo'lishiga barcha uchala jihatning birligida ta'riflangan bo'lishi shart.

Shaxsning metaindivid kichik tizimi kishining eng muhim ma'naviy ehtiyojlaridan biri shaxs darajasiga ko'tarilish ehtiyojini, ya'ni o'z faoliyati bilan boshqa odamlarning aqliy va emotsional jabhalarida ular uchun ahamiyatga ega bo'lgan o'zgarishlar yasashini boshqalardan ko'proq darajada ifoda etadi.

Shunday qilib, jamiyatda yashayotgan kishida ta'lim va tarbiya berish to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda ijtimoiy foydali faoliyatda shaxs darajasiga ko'tarilish ehtiyojining shakllanishi va qondirilishi uchun barcha shart-sharoitlar tarkib topadi.

2. Shaxsning faolligi va yo'naltirilganligi

Kishining tevarak atrofga munosabati, hamkorlikdagi faoliyati va ijodiy ish jarayonida namoyon bo'ladigan ijtimoiy ahamiyatga molik o'zgarishlar qilish layoqati shaxsning faolligi sifatida tushuniladi. Shaxs faolligining ancha umumiy tarzdagi, birikma holdagi ta'rifi uning g'oyaviy prinsipligida, o'z nuqtai nazarini izchil himoya qila borishida, so'zi bilan ishining birligida ifodalanadigan faol hayotiy pozitsiyasini bildiradi.

Jamiyatda faol hayotiy pozitsiya ijtimoiy burchga nisbatan ongli munosabatda bo'lishni, fuqarolikni, jamoatchilikni, faoliyatga nisbatan ijodiy munosabatda bo'lishni, ilmiy dunyoqarashga tayanadigan e'tiqodni, ijtimoiy-axloqiy qoidalarning buzilishiga murosasizlikni taqozo etadi.

Shaxsning moslashuvchanlikka ham, xulq-atvorning salbiy turiga ham zid bo'lgan jamoa tarzida o'zini o'zi belgilashi ham uning faol hayotiy pozitsiyasidan dalolat beradi. Yosh yigit va qizlarda faol hayotiy pozitsiyani shakllantirish axloqiy tarbiyaning eng muhim vazifalaridan biridir.

Hozirgi paytda G'arb psixologiyasida shaxsni tadqiq qilish va tushunish borasida «insonparvarlik psixologiyasi» deb ataladigan psixologiya vakillarining psixoanalitik nazariyalari va qarashlari (shaxsning ekzistensialistik nazariyalari) eng nufuzli yo'nalishlar bo'lib hisoblanadi.

Asrimiz boshlaridayoq venalik psixiatr va psixolog Z. Freyd kishi shaxsining faolligi manbai – xarakterning o'zgacha talqinini tavsiya qilgan edi. Uning ko'pchilik izdoshlari tomonidan maqullangan nuq-

tai nazarga ko‘ra, kishi unda hayvonot dunyosiga mansub ajdodlardan meros qilib olgan instinktiv mayllar va, eng avvalo, jinsiy va o‘zini himoya qilish instinkti mavjud bo‘lganligi tufayli faol emish. Lekin jamiyatda instinktlar o‘zini hayvonot olamida bo‘lgani kabi namoyon qila olmaydi, chunki jamiyat kishini ko‘plab cheklashlar turiga o‘rab tashlaydi, uning instinktlari va mayllarini «senzura»ga ro‘baro‘ qiladi, bu esa kishini ularni cheklashga majbur qiladi.

Freydning shaxs faolligini butunligicha faqat shahvoniy hirsga bog‘liq qilib qo‘yishga intilishi psixologlarning ko‘pchiligida e‘tiroz tug‘dirdi. Bu xil klassik freydizmning va undan muayyan chekinishlarning birikuvidan iborat xususiyatga ega bo‘lgan neofreydizm (A. Kardiner, E. Fromm, K. Xorni va boshqalar)ning kelib chiqish sabablaridan biri bo‘lgan edi.

Neofreydchilar shaxsning faolligini tushunish borasida shahvoniy mayllarning ustunligi fikridan voz kechishadi va insonning biologik mavjudotligidan chetga chiqishadi. Shaxsning muhitga bog‘liqligi birinchi o‘ringa qo‘yiladi. Muhit shaxsga o‘zining eng muhim xususiyatlari aksini singdiradi.

Psixoanalitiklardan farqli o‘laroq, rivojlanishi K. Rojers, A. Maslou, G. Olport va boshqalarning ilmiy ishlari bilan bog‘liq bo‘lgan «insonparvarlik psixologiyasi» kelajakda o‘zligini eng ko‘p darajada namoyon qilishga (o‘zini faollashtirishga) intilishni shaxs faolligining asosiy omili deb hisoblaydi.

A. Maslou, K. Rojers o‘zini faollashtirishni o‘z mohiyati etibori bilan egotsentrik (o‘zini hammadan ustun qo‘yish) jarayonga aylantirib yuborishadi. O‘zini follashtirish, A. Maslouning fikricha, o‘zini va faqat o‘zini ro‘yobga chiqarish uchun intilishdirki, bu ijodiy faollik va «xususiy men»ini to‘laqonli namoyon qilish uchun intilish kabi fazilatlariga ega bo‘lgan «o‘zini faollashtiruvchi shaxslar»ning o‘ta individualligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, butun kuch-g‘ayratlar shaxs yashaydigan va harakat qiladigan muhitni o‘zgartirishga emas, balki shaxsning o‘zini o‘zgartirishga safarbar etilgan bo‘ladi. Shaxsning faoliyatini yo‘naltirib turadigan va mavjud vaziyatlarga nisbatan bog‘liq bo‘lmagan barqaror motivlar majmui kishi shaxsining yo‘naltirilganligi deb ataladi.

Shaxsni faoliyatga undovchi ichki turtkiga *motiv* deyiladi.

Motivlar ikki xil bo'ladi:

- 1) anglanilgan;
- 2) anglanilmagan.

Shaxsning yo'naltirilganligida anglanilgan motivlar asosiy o'rin tutadi.

Istiqbolni anglaydigan kishiga xos ta'bi xiralik, kechinmalarga qarama-qarshi o'laroq, ruhsizlik holati *frustratsiya* deb ataladi. Bu kishi maqsadga erishish yo'lida real tarzda bartaraf etib bo'lmaydi deb hisoblagan yoki shunday deb idrok etiladigan to'sqinliklarga, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi.

Frustratsiyaning yuz berishi shaxsning xulq-atvorida va uning o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi.

Qiziqish biron-bir sohada to'g'ri mo'ljal olishga, yangi faktlar bilan tanishishga, voqelikni ancha to'liq va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motivdir. E'tiqod – shaxsni o'z qarashlariga, prinsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda ish ko'rishga da'vat etadigan motivlar tizimidir.

Psixologiyada shaxsning yo'l-yo'riqlari uning u yoki bu ehtiyoji qondirilishiga yordam berishi mumkin bo'lgan faoliyatga tayyorgarligi va moyilligining o'zi tomonidan anglanilmaydigan holatini belgilaydi.

«Men»ning siymosi – individning o'zi haqidagi nisbatan barqaror ko'proq yoki ozroq darajada anglanilmagan, betakror deb his qilinadigan tasavvurlar tizimidirki, individ boshqalar bilan o'zaro hamkorlikda harakat qilishda ana shunga asoslanadi.

O'ziga o'zi baho berish shaxsning o'ziga, o'z imkoniyatlariga, boshqa odamlar orasidagi fazilatlariga va o'rniga baho berishidir. O'ziga o'zi baho berish orqali shaxsning xulq-atvori to'g'rilanib, tartibga solib turiladi.

Shaxsning o'ziga o'zi beradigan bahoning birmuncha oshirilib yuborilishi kutilgan baho ko'rsatkichlarining kamayishi bilan bog'liq bo'ladi.

O'ziga o'zi baho berish shaxsning intilishlari darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Intilishlarning darajasi shaxs o'ziga o'zi beradigan bahoning individ o'z oldiga qo'yadigan maqsadlarning qiyinchiliklari darajasida namoyon bo'ladigan kutilgan darajasidir.

Amerikalik psixolog U. Jeyms o‘zining psixologik nazariyasida hali XX asrning boshlaridayoq shaxs «Men» siymosining eng muhim tarkibiy qismi – o‘zini hurmat qilishi haqiqatan ham erishgan yutuqlarining kishi da’vogarlik qilgan, mo‘ljallangan narsalarga munosabati bilan belgilanishi haqida umuman to‘g‘ri fikr bildirgan edi. U surati individning real muvaffaqiyatlarini, maxraji esa shaxs intilishlarini ifoda etadigan formulani:

$$O'zini hurmat qilish = \frac{\textit{muvaffaqiyat}}{\textit{intilishlar}}$$

taklif etgan edi. Ma’lumki, surati oshib, maxraji kamayganda kasr kattalashadi. Shu sababli kishi o‘zini hurmat qilishini saqlab qolishi uchun ayrim hollarda eng ko‘p kuch va g‘ayrat sarflashi va o‘zini hurmat qilishini saqlab qolishi shart bo‘lib, bu ko‘pincha murakkab vazifa hisoblansa, boshqa bir yo‘li intilishlarining darajasini pasaytirishdan iborat. Bunda hatto eng kamtarona muvaffaqiyatlarga erishganda ham o‘zini hurmat qilish hissi yo‘qolmaydi.

Psixologik muhofaza faqat intilishlar darajasini pasaytirish hollaridan iborat emas. Bu psixologik qulaylikning buzilishi «Men» siymosining mavjud bo‘lishiga xavf tug‘diradigan his-tuyg‘ularni bartaraf etish va uni mazkur holatlar uchun maqbul va mumkin bo‘lgan darajada saqlab qolish maqsadida shaxs qo‘llaydigan alohida yo‘naltiruvchi tizimdan iboratdir. «Psixologik muhofaza» tushunchasiga yaqin «muhofaza mexanizmlari» tushunchasini psixoanaliz maktabining yetakchisi Z. Freyd ishlab chiqqan edi. U bu tushunchani shaxsni biologik mavjudot deb hisoblaydigan mexanistik falsafa nuqtai nazaridan talqin qilgan edi.

Z. Freyd kishining ongsiz instinktlari (asosan shahvoniy hirs) ongli «menning muhofaza mexanizmlari», shaxsning «ichki senzurasini» bilan to‘qnashib qoladi va buning natijasida turli o‘zgarishlarga uchraydi, deb taxmin qilarkan, psixologik muhofazaning noto‘g‘ri talqin etilishiga yo‘l qo‘ygan edi.

Masalan psixologik muhofazaning mexanizmlaridan biri o‘z maqsadiga erishish yo‘lidagi g‘ovlarni bartaraf eta olmagan va frustratsiyaga tushgan paytda ro‘y beradigan tajovuzkorlikdan iboratdir.

Shuni xulosa qilish mumkinki, shaxsning faolligi va uning ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik yo‘naltirilganligi masalasi huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining diqqat markazida bo‘lishi kerak.

3. Shaxsning shakllanishi

Shaxs muayyan tarixiy hayot kechirish sharoitlarida, faoliyat (mehnat qilish, o‘qish va hokazolar) jarayonida shakllanadi. Shaxsning shakllanish jarayonida guruhlar va jamoalarda amalga oshiriladigan ta’lim va tarbiya yetakchi o‘rin tutadi.

«Shaxsning shakllanishi» ikki xil ma’noda qo‘llaniladi. Birinchisi shaxsning shakllanishi uning rivojlanish jarayoni va uning natijasi ekanligidir. Ikkinchi ma’nosi shaxsni maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tarbiyalash sifatida shakllantirishdan iborat.

Psixologiya tarixida shaxs rivojlanishi va takomillashuvini harakatlantiradigan kuchlar va mana shu masalalarni hal etishning ikkita yo‘nalishi mavjud bo‘lgan. Bu yo‘nalishlar rivojlanishning biogenetik va sotsiogenetik konsepsiyalari nomini olgan.

Biogenetik konsepsiya inson shaxsining rivojlanishi biologik, asosan nasliy omillar bilan belgilanishiga asoslanadi. Shuning uchun ham shaxsning rivojlanishi ichki sabab natijasida (o‘zidan o‘zi) sodir bo‘lish xususiyatiga egadir.

Inson shaxsini xususiy faolligidan mahrum bo‘lgan narsa, peshanaga yozib qo‘yilgan biologik omillar ta’sirining mahsuli deb ifodalaydigan biogenetik konsepsiya pedagogikani shaxsning qismatiga ko‘ra oldindan belgilab qo‘yilgan ushbu fazilatlari paydo bo‘lishining sustkash shohidi qilib qo‘ygan edi.

Sotsiogenetik konsepsiya shaxsni tevarak atrofdagi ijtimoiy muhitning bevosita ta’siri natijasi, muhitdan olingan nusxa deb hisoblaydi. Bunda ham xuddi biogenetik konsepsiyadagi kabi rivojlanib borayotgan kishining xususiy faolligi inobatga olinmaydi, uning tevarak atrofdagi vaziyatga moslashayotgan mavjudotga xos sust o‘rin tutishi mumkin deb hisoblanadi. Agar sotsiogenetik konsepsiyaga amal qilinadigan bo‘lsa, nima uchun ba’zi vaqtlarda bir xil ijtimoiy muhitda turli odamlar yetishib chiqishini tushuntirib bo‘lmaydi.

Shunday qilib, na biogenetik va na sotsiogenetik konsepsiyalar shaxs rivojlanishining qonuniyatlarini tushunib yetishga asos qilib olinishi mumkin emas. Unisi ham, bunisi ham psixik rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlarini aniqlay olmaydi. Buni amalga oshirishga ikkala omilning (muhit va irsiyatning) mexanik tarzdagi o‘zaro bog‘liqlikdagi harakati yoxud konvergensiya (bir xil tashqi muhitda o‘xshash belgilarning hosil bo‘lishi) nazariyasi ham yordam bera olmaydi. Chunki bunda rivojlanishning ikkala konsepsiyasi xatolari bartaraf etilishidan ko‘ra ko‘proq orta boradi.

Shaxs rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlari muammosini hal etishda dialektik nuqtai nazar yechimi rivojlanishida amalga oshiriladigan quyidan (oddiydan) yuqoriga (murakkabga) o‘tishni ta’minlaydigan ziddiyatlar ta’rifiga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. Shaxsning faolligi kishini anglanilgan va anglanilmagan sabablar tizimi orqali faoliyatga undovchi ehtiyojlarning majmui bilan belgilanadi. Lekin ehtiyojlarning qondirilish jarayoni zamirida ziddiyat mavjuddir.

Ehtiyojlar odatda paydo bo‘lishi bilanoq darhol qondirilmaydi. Ularning qondirilishi uchun moddiy mablag‘lar, shaxsning faoliyatga muayyan darajada tayyorgarligi, bilimlar, malakalar va hokazolar zarur. Shaxsning rivojlanishini harakatlantiruvchi kuchlar kishining faoliyatida o‘zgarib turuvchi ehtiyojlari bilan ularni qondirishning real imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyatlarda aniqlanadi.

Ehtiyojlarning qondirilishi yana va yana shunday bir vaziyatni keltirib chiqaradiki, bunda kishi ehtiyojlari rivojlanishining erishilgan darajasi bilan ularni qondirishning real imkoniyatlari o‘rtasida ziddiyat namoyon bo‘ladi. Ziddiyatlarning shaxs rivojlanishiga olib boradigan darajada hal etilishi faoliyatda uni amalga oshirishning muayyan vositalarini (usullarini, malakalarini, jarayonlarini, bilimlarini va boshqalarini) ta’lim jarayonida egallash orqali ro‘y beradi. Buning ustiga, ehtiyojlarning jo‘shqin faoliyat vositasida qondirilishi qonuniy tarzda yangi yuksakroq darajadagi ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Shuning uchun ham rivojlanib borayotgan shaxs doimo yangi va yangi ehtiyojlarning (va demak sabablarning keng shoxobchali tizimini ham) keltirib chiqararkan, o‘z navbatida, ehtiyojlar rivojlanishining natijasi bo‘lib ham hisoblanadi. Ehtiyojlarni rivojlantirish, tanlash, tarbiyalash ularni hozirgi jamiyat kishisiga xos bo‘lgan

ma'naviy yuksaklik darajasiga olib chiqish kishi shaxsini shakllantirishning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shaxsning shakllanishi uning jamoaga qo'shilganligi sharoitida ro'y beradi. A. S. Makarenko ta'kidlaganidek, shaxs yuksak darajada rivojlangan guruhdan iborat va shaxsning qimmatli fazilatlarini shakllantirish uchun eng qulay sharoitlarga ega bo'lgan jamoada va jamoa vositasida rivojlanadi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat jamoalari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshqalar) bilan bog'liq bo'ladi. Shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura, mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oila, bog'cha, maktab singari o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi.

4-ma'ruza

SHAXSNING BILISH JARAYONLARI

1. Bilish faoliyatiga umumiy tavsif.
2. Asosiy bilish jarayonlari, uning qonuniyatlari, tarkibi va o'ziga xosligi.

1. Bilish faoliyatiga umumiy tavsif

Bilish muammosi qadim zamonlardan beri kishilik dunyosini qiziqtirib keladi, ammo u bugungi kunda fan va texnikaning rivojlanishi tufayli yanada dolzarb masalaga aylanib qoldi. Shu boisdan, bilish nazariyasi falsafa, tarix, filologiya, kibernetika, pedagogika, psixologiya kabi fanlarning tadqiqot predmetiga aylanib, ularning har qaysisi o'zining mohiyatidan kelib chiqib, uning u yoki bu jabhalarini o'rganadi.

Boshqa fanlardan farqli o'laroq, psixologiya fani insonning ontogenezida bilishning vujudga kelishi, uning o'ziga xos psixologik mexanizmlari, unda ehtiyoj, motiv, emotsiya va irodaning o'rni, tanishish zarurat hisoblangan obyektning notanishligi, ko'rinishi hamda materiallar mazmunining ahamiyatini tekshiradi.

Bizningcha, obyektiv dunyo to'g'risidagi ma'lumotlar, fan asoslari bo'yicha axborotlar, ijtimoiy va individual tajribalar, shaxslararo munosabat va muomala o'rnatish, muayyan faoliyatni tashkil qilish va uni boshqarish o'zini o'zi anglashga taalluqli tarkibiy qismlar bilan qurollanishga, ijod va yangilik yaratishga qaratilgan murakkab, iyerarxik hamda integral xususiyatli, faqat insoniyatgagina xos bo'lgan, aqliy va jismoniy negizga quriluvchi intilish va faollikning majmuasi *bilish* deb ataladi.

Bilishning psixologik bosqichlari, darajalari, ko'lami, kengligi, chuqurligi, to'liqligi, aniqligi, yaqqolligi, ifodalanish shakllari va vositalari, barqarorligi, mustaqilligi va uning ijtimoiy psixologik mexanizmlari to'g'risida ma'lumotlar sharhlanadi.

Bizni qurshab turgan obyektiv borliqni bilish xususiyatiga oid jahon psixologiyasi fanida ko'plab ilmiy nazariyalar, mustaqil konsepsiyalar, o'xshash qarashlar, puxta pozitsiyalar, xilma-xil yonda-

shishlar mavjud, ammo shunga qaramasdan, bu asnoda bilishning filogenetik qonuniyatlari, taraqqiyot bosqichlari, ularning bunyodkor mexanizmlari, muayyan o'ziga xoslik, ulardagi barqarorlikni ta'minlovchi shart-sharoitlar, harakatlantiruvchi kuchlar, obyektiv va subyektiv omillarning ta'sirchanlik imkoniyati rang-barangligi tufayli onitogenetik davrning xususiyatlari to'g'risida mulohaza yuritishning o'zi yetarlidir.

Inson shaxs bo'lib shakllanishida va rivojlanishida bilish jarayonlari asosiy funksiyani bajaradi. Bilish jarayonlari qadim zamonlardan beri olimlarning diqqat markazida bo'lgan muammolardan biri bo'lib kelgan. Insonning ontogenezida bilish jarayonini amalga oshiruvchi, uni yuzaga keltiruvchi asosiy manbalar mavjud bo'lib, bizningcha, ular taxminan quyidagilardan iborat:

- 1) tug'ma instinktlar;
- 2) shartsiz reflekslar;
- 3) shartli reflekslar;
- 4) ideomotor harakatlar;
- 5) predmetli harakatlar;
- 6) taqlid yoki imitatsiya;
- 7) tajriba;
- 8) mashq;
- 9) ko'nikma, malaka, odat (ularni o'zlashtirish imkoniyati va egallash vaziyati);
- 10) refleksiya (xulq va ongli boshqarish).

Bilish jarayonining mohiyati va o'ziga xosligini vujudga keltiruvchi asosiy psixologik negizlari tariqasida:

- 1) ehtiyoj;
- 2) motiv (motivatsiya);
- 3) mayl;
- 4) moyillik;
- 5) qiziqish;
- 6) ustanovka;
- 7) tug'ma, tabiiy alomatlar;
- 8) faollik;
- 9) ruhiy holatlarning barqarorligi;
- 10) obyektiv va subyektiv xususiyatli funksiyalar xizmat qilishi mumkin.

2. Asosiy bilish jarayonlari, uning qonuniyatlari, tarkibi va o'ziga xosligi

Diqqat va uning turlari, xususiyatlari. *Diqqat* – kishi faoliyatining barcha turlari, eng avvalo, mehnat va o'quv faoliyati samaradorligining muhim va zarur sharti. Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlaydigan, yo'naltirilgan shakldaligidan iborat. Tevarak atrofdagi olamning ko'plab ta'sirlari orasidan kishi hamisha nimanidir idrok etadi, nimanidir faraz qiladi, nima haqidadir fikr yuritadi, o'ylaydi. Ongning bu xossasini uning diqqat kabi xususiyati bilan o'zaro bog'liq, deb hisoblaydilar.

Diqqat individning emotsional, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va bir narsaga qaratilganligidir.

Diqqatni ma'lum obyektga qaratish uchun irodaviy kuch, g'ayrat sarflash zarurati ishga tushayotgan paytda, binobarin, qiyinchiliklar paydo bo'lganida, bilishga oid qiziqish susayganida va, shuningdek to'siqlar mavjud bo'lgan kezlarda aniq-ravshan namoyon bo'ladi.

Hosil bo'lish xususiyatiga va amal qilish usullariga ko'ra diqqatning ikkita asosiy turi mavjud:

- 1) ixtiyorsiz diqqat;
- 2) ixtiyoriy diqqat.

Ixtiyorsiz diqqat kishining anglashilgan niyatlari va maqsadlaridan mustasno tarzda hosil bo'ladi va qo'llab-quvvatlanadi. Ixtiyorsiz diqqatning paydo bo'lishi jismoniy, psixofiziologik va psixik omillar bilan belgilanadi. Individning ehtiyojlariga muvofiq keladigan, uning uchun ahamiyatiga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilar ixtiyorsiz diqqatni qo'zg'aydi. Ixtiyorsiz diqqatda bevosita qiziqishning o'rni benihoya kattadir. Nimaiki qiziqarli, maroqli, hissiyotga boy, zavqli bo'lsa, diqqatning uzoq vaqt mobaynida to'planib turishini taqozo etadi. Ixtiyorsiz diqqat shaxsning umumiy yo'nalganligiga ham bog'liqdir.

Ixtiyoriy diqqat ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solindigan diqqat-e'tibordir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat zamirida hosil bo'ladi. Ixtiyoriy diqqat agar kishi faoliyati jarayonida o'z oldiga ma'lum bir vazifa qo'ygan va harakat dasturini ongli tarzda ishlab chiqqan bo'lsa yuz beradi.

Ixtiyoriy diqqat diqqatning oliy turi sifatida mehnat jarayonida tarkib topadi. Ixtiyoriy diqqatning vazifasi psixik jarayonlarning kechishini boshqarib turishdan iborat.

Kishi aynan ana shu ixtiyoriy diqqatning mavjudligi tufayli xotiradan o'zi uchun zarur ma'lumotlarni faol tarzda, tanlab «ajratib olish»ga, to'g'ri qarorlar qabul qilishga, faoliyat jarayonida paydo bo'ladigan vazifalarni amalga oshirishga layoqatli bo'ladi.

Diqqatni kuchli qo'zg'atuvchilar baland ovoz, yorqin nur va bo'yoq, kuchli hid jalb etadi.

Diqqatning taqsimlanishi ikki va undan ko'proq faoliyat turlarining (bir qancha harakatlarning) bir vaqtning o'zida muvaffaqiyatli bajarish imkoniyati bilan bog'liq xususiyat. Diqqatning yuksak darajada taqsimlanishi – ko'pgina hozirgi zamon mehnat turlari muvaffaqiyatliligining muqarrar shartlaridan biridir. Masalan, operatorlar, ko'plab dastgohlarda ishlovchilar, transport haydovchilari va boshqalarning ishi ana shuni talab qiladi.

Diqqatning ko'chishi ma'lum obyektning bir faoliyatdan ikkinchi bir faoliyatga, bir obyektidan ikkinchi bir obyektga, bir harakatdan ikkinchi bir harakatga o'tishida namoyon bo'ladi. Diqqatning ko'chishi yo ongli ravishdagi xulq-atvorga, faoliyatning talablariga yoki o'zgarib ketayotgan shart-sharoitlarga muvofiq tarzda yangi faoliyatga kirishish zaruratiga bog'liq bo'ladi.

Faqat obyektlar va jarayonlar o'zgarib, faoliyat esa uzoq vaqt davomida o'zgarmasdan qolgan hollarda diqqatning barqarorligi doirasida uning ko'chishi yuz beradi. Bunday ko'chish uzoq davom etadigan ish paytida charchashning oldini oladi va shu bilan diqqatning barqarorligini oshiradi. Lekin bu tez-tez takrorlanavermasligi lozim, aks holda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Diqqatning salbiy jihatlaridan biri parishonxotirlikdir. Parishonxotirlik diqqatni uzoq vaqt davomida jadal bir narsaga qaratishga layoqatsizlikda, diqqatning osongina va tez-tez bo'linib turishida namoyon bo'lishi mumkin. Parishonxotirlikning bu ko'rinishi ko'pincha ish qobiliyati susayib ketishining va xulq-atvordagi uyushmaganlikning sabablaridan biri hisoblanadi. Parishonxotirlikni keltirib chiqaruvchi sabablar nimalardan iborat? Parishonxotirlik shaxsning barqaror xislati sifatida ixtiyoriy diqqat sustligining ko'rsatkichi hisoblanadi va u noto'g'ri tarbiya natijasida bo'lishi mumkin. Bunday pari-

shonxotirlikka qarshi, avvalo, shaxsda irodaviy fazilatlarini shakllantirish yo‘li bilan kurash olib borish kerak.

Tevarak atrofdagi olamning boyligi haqida, tovushlar va ranglar, hidlar va harorat, miqdor va ko‘plab boshqa narsalar to‘g‘risida biz sezgi organlari tufayli bilamiz. Kishi sezgi a‘zolari yordamida tashqi va ichki muhitning holati haqida rang-barang axborot olib turadi.

Sezgi haqida tushuncha. Sezgi oddiy psixik jarayon bo‘lib, u moddiy olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlari aksidan, shuningdek moddiy qo‘zg‘atuvchilar tegishli retseptorlarga bevosita ta‘sir etgan miqdorda organizmda hosil bo‘ladigan ichki holatlardan tarkib topadi. Materiya sezgi organlarimizga ta‘sir etib sezgi hosil qiladi. Sezgi a‘zolari axborotni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga yetkazib beradi.

Sezgi a‘zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo‘lidir. Sezgilar mohiyatiga ko‘ra obyektiv olamning subyektiv obrazidir. Lekin sezgilarning hosil bo‘lishi uchun organizm moddiy qo‘zg‘atuvchining tegishli ta‘siriga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o‘zi ham qandaydir ish bajarishi lozim.

Kishining hayoti va faoliyatida sezgilarning ahamiyati juda katta, negaki, ular bizning olam haqidagi va o‘zimiz to‘g‘rimizdagi bilimlarimiz manbai hisoblanadi. Inson tevarak atrofdagi olam haqida hamisha axborot olib turishi kerak.

Sezgilarning Arastu tomonidan alohida ajratib ko‘rsatilgan turlari mavjud:

- 1) ko‘rish;
- 2) eshitish;
- 3) hid bilish;
- 4) badanning tegishi orqali sezish;
- 5) ta‘m bilish.

Sezgilar ma‘lum bir qo‘zg‘atuvchining muayyan retseptorga ta‘siri natijasida hosil bo‘lgani uchun ham sezgilarning tasnifi ularni hosil qiladigan qo‘zg‘atuvchilarning va ana shu qo‘zg‘atuvchilar ta‘sir qiladigan retseptorlarning xususiyatlariga asoslanadi.

Aks etish xususiyatiga va retseptorlarning joylashgan o‘rniga qarab sezgilar, odatda, uch guruhga ajratiladi:

1) tashqi muhitdagi narsalar va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradigan hamda tananing yuzasida retseptorlari bo'lgan ekstrotseptiv sezgilar;

2) tananing ichki a'zolarida va to'qimalarida joylashgan hamda ichki a'zolarining holatini aks ettiradigan retseptorlarga ega bo'lgan interotseptiv sezgilar;

3) retseptorlari mushaklarda va paylarda o'rnashgan propriotseptiv sezgilar; ular gavdamizning harakati va holati haqida axborot berib turadi.

Ekstrotseptivlarni ikki guruhga – aloqa bog'laydigan kontakt va distant retseptorlarga ajratamiz. Aloqa bog'laydigan reseptorlar ularga ta'sir qiladigan obyektlar bilan bevosita aloqa bog'lagan paytda qo'zg'aydi; badanning tegishi orqali sezish, ta'm bilish retseptorlari shular jumlasidandir. Distant reseptorlar uzoqdagi obyektidan keladigan qo'zg'atishdan ta'sirlanadi; distant retseptorlarga ko'rish, eshitish, hid bilish retseptorlari kiradi.

Sezgilar muayyan payt davomida retseptorga ta'sir o'tkazayotgan qo'zg'atuvchining o'ziga xos quvvatining asab jarayonlari quvvatiga aylanishi natijasida hosil bo'ladi. Sezgi a'zolari faqat moslashuvchanlik, ijro qilish funksiyalarini bajaribgina qolmasdan, balki axborot olish jarayonlarida bevosita ishtirok etadigan harakat organlari bilan mustahkam bog'langan.

Sezgi asab tizimining u yoki bu qo'zg'atuvchidan ta'sirlanuvchi reaksiyalari tarzida hosil bo'ladi va har qanday psixik hodisa kabi reflektorlik xususiyatiga egadir.

Analizator uch qismdan tarkib topadi:

1) tashqi quvvatni asab jarayoniga o'tkazadigan maxsus transformator hisoblangan periferik bo'limi (retseptor);

2) analizatorning periferik bo'limini markaziy analizator bilan bog'laydigan yo'llarni ochadigan afferent (markazga intiluvchi) va efferent (markazdan qochuvchi) asablar;

3) analizatorning periferik bo'limlaridan keladigan asab signallarining qayta ishlanishi sodir bo'ladigan qobiq osti va qobiq (miyaning o'zi bilan tugaydigan) bo'limlari.

Har bir analizatorlarning qobiq bo'limida retseptor hujayralarning asosiy qismi jamlangan o'zak, ya'ni markaziy qism va qobiqning turli

joylarida u yoki bu miqdorda o‘rnashgan tarqoq hujayra qismlaridan tarkib topgan tashqi qismi bo‘ladi.

Analizator asab jarayonlarining yoxud reflektor yoyining butun yo‘li manbai va eng muhim qismini tashkil etadi. Reflektor yoyi retseptordan, ta‘sirotni miyaga olib boruvchi asab yo‘llari va effektor-dan tarkib topgandir.

Shunday qilib, sensor (emotsional) va motor (harakat) qismlarning uyg‘unlashuvi tufayli sensor (analizator) apparat reseptor ta‘sir qilayotgan qo‘zg‘atuvchilarning obyektiv xususiyatlarini aynan aks ettiradi va shularning xususiyatlariga o‘xshab qoladi.

Adaptatsiya yoxud moslashuv sezgi organlari sezgirligining qo‘zg‘atuvchi ta‘siri ostida o‘zgarishi demakdir.

Bu hodisaning uch xil turini alohida ko‘rsatish mumkin:

– qo‘zg‘atuvchining uzoq muddat davomida ta‘sir etishi jarayonida sezgining tamomila yo‘qolib qolishiga o‘xshaydi. Doimiy qo‘zg‘atuvchilar ta‘sir qilgan taqdirda, sezgi yo‘qolib qolish xususiyatiga ega. Masalan, terining ustiga qo‘yilgan yengilgina yuk tez-dayoq sezilmaydigan bo‘lib qoladi. Hid bilish sezgilari atrof muhitga yoqimsiz hid yoyilganidan keyin ko‘p o‘tmay batamom yo‘qolib qolishi ham oddiy bir hodisadir;

– adaptatsiya kuchli qo‘zg‘atuvchining ta‘siri ostida sezgining zaiflashib qolishidir. Masalan: sovuq qo‘zg‘atuvchi hosil qiladigan sezgining jadalligi qo‘lni sovuq suvga solganda susayadi. Biz yarim qorong‘i xonadan yaxshi yoritilgan joyga chiqqanimizda, oldiniga ko‘zlarimiz qamashadi va tevarak atrofdagi biron-bir narsaning farqiga yeta olmaydigan bo‘lib qolamiz, bir muncha vaqt o‘tgandan keyin esa ko‘rish analizatorlarining sezuvchanligi keskin susayib, biz odatdagidek ko‘ra boshlaymiz;

– kuchsiz qo‘zg‘atuvchining ta‘siri ostida sezgirlikning ortishi ham *adaptatsiya* deb ataladi.

Analizator sezuvchanligining boshqa sezgi a‘zolarining qo‘zg‘alishi ta‘siri ostida o‘zgarishi *sezgilarning o‘zaro munosabati* deb ataladi. Sezgilarning o‘zaro munosabati xuddi adaptatsiya kabi ikkita bir-biriga qarama-qarshi jarayonda: sezuvchanlikning ortishi va pasayishida namoyon bo‘ladi. Bu o‘rinda umumiy qonuniyat shundan iboratki, analizatorning o‘zaro munosabatlarida kuchsizlari analizatorlarning sezuvchanligini oshiradi, kuchlilari esa susaytiradi.

Analizatorlar o‘zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezuvchanlikning ortishi *sensibilizatsiya* deb ataladi. Sezgi a‘zolari sezuvchanligining o‘zgarish qonuniyatlarini bilgan holda maxsus tanlangan qo‘shimcha qo‘zg‘atuvchilarni qo‘llanish yo‘li bilan u yoki bu retseptorni sensibillashtirish, ya‘ni uning sezuvchanligini oshirish mumkin. Sensibillashtirishga mashq qilish natijasida ham erishish mumkin.

Sezgilarning o‘zaro munosabati *sinesteziya* deb atalmish yana bir hodisada namoyon bo‘ladi. Sinesteziya bir analizatorning qo‘zg‘alishi ta‘siri ostida boshqa analizatorga xos sezgining hosil bo‘lishidir. Sinesteziya sezgilarning har xil turlarida kuzatiladi.

Idrok va uning xususiyatlari. Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo‘lib hisoblanganligi sababli, barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko‘nikmalar bir davrning o‘zida namoyon bo‘ladi, aks ettirishda ishtirok qiladi.

Narsalar yoki hodisalarning sezgi a‘zolariga bevosita ta‘sir qilish jarayonida kishi ongida aks etishi idrok deb ataladi.

Idrok etish jarayonida alohida holdagi sezgilarning tartibga solinishi hamda narsalar va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlariga birlashuvi yuz beradi.

Qo‘zg‘atuvchining alohida xususiyatlari aks etadigan sezgilardan farqli o‘laroq, idrok narsalarni umuman, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig‘indisidan iborat tarzda emas, balki emotsional bilishning o‘ziga xos belgilari bilan sifat jihatidan yuqori bosqich sifatida tasavvur qilinadi.

Sezgilardan farqli o‘laroq, idrokda narsalarni umuman, uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks etadi.

Idrokning muhim xususiyatlari quyidagilar:

- predmetlilik;
- yaxlitlilik;
- strukturalilik;
- barqarorlik;
- anglanilganlik.

Idrokning predmetliliği obyektivlashtirish hodisasi deb ataladigan hodisa bo‘lib, tashqi dunyodan olinadigan axborotning o‘sha dunyoga mansubligini ifoda etadi. Predmetlilik idrokning belgisi sifatida xatti-

harakatni boshqarishda alohida o‘rin tutadi. Odatda, biz narsalarni ularning ko‘rinishiga qarab emas, balki ularni amaliyotda qay tarzda ishlatishimizga muvofiq holda yoki ularning asosiy xususiyatlariga qarab baholaymiz.

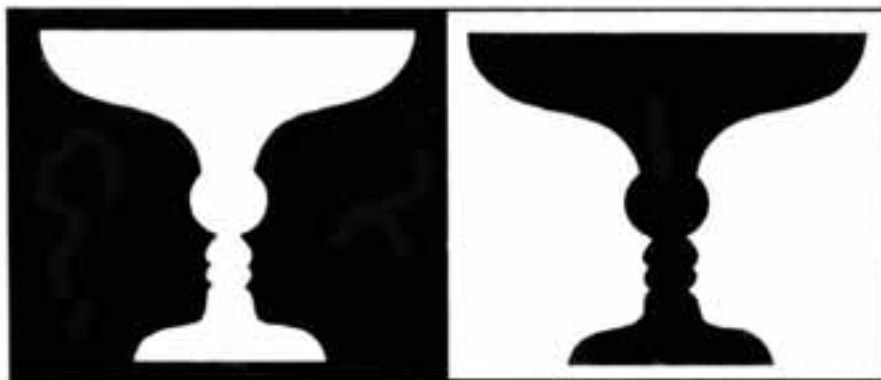
Idrokning yaxlitligi deyilganda, sezgi a‘zolariga ta‘sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o‘laroq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. O‘z-o‘zidan ravshanki, bu yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlarni umumlashtirish negizida tarkib topadi.

Idrokning yaxlitligi uning *strukturaliligi* bilan bog‘liqdir. Idrok ma‘lum darajada bizning bir lahzalik sezgilarimizga javob bermaydi va ularning shunchaki oddiy yig‘indisi ham emas. Biz ana shu sezgilardan amalda mavhumlashgan va birmuncha vaqt davomida shakllanadigan umumlashgan strukturani idrok etamiz.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan obyektlarning o‘ziga xos jihatlarida, ikkinchi tomondan, insonning muayyan faoliyatida gavdalanadi. I. M. Sechenov ta‘kidlaganidek, idrokning yaxlitligi va strukturaliligi analizatorlar reflektor faoliyatining natijasidir.

Idrok qo‘zg‘atuvchining retseptorlarga bevosita ta‘siri natijasida hosil bo‘lsa ham, perseptiv obrazlar hamisha muayyan ma‘noli ahamiyatga ega bo‘ladi. Kishining idroki uning tafakkuri bilan, narsaning mohiyatini tushunib yetishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Narsani ongli idrok etish – unga fikran nom berish, ya‘ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so‘z vositasida umumlashtirish demakdir. Hatto o‘zimizga notanish narsani ko‘rganimizda ham uning bizga tanish obyektlar bilan o‘xshashlik jihatlarini payqab olishga, uni qandaydir toifaga kiritishga urinamiz. Idrok shunchaki sezgi a‘zolariga ta‘sir qiladigan qo‘zg‘atuvchilarning oddiy yig‘indisi bilan belgilanmaydi, balki mavjud ma‘lumotlarni yaxshilab talqin qilish, izohlab berish yo‘llarini jadal izlashdir. Shu nuqtai nazardan olganda goh shakl, goh fon (ikki qiyofa va vaza) navbatmanavbat idrok etiladigan (1-rasm), «ikki mazmunli» deb atalmish rasmlar diqqatga sazovordir. Bu rasmlarda idrok qilingan obyektning alohida ko‘rsatilishi uning anglab yetilishi va nomlanishi bilan bog‘liqdir.

Idrokning kishi psixik hayoti mazmuniga, uning shaxsiga xos jihatlarga bog‘liqligi *appersepsiya* deyiladi.

1-rasm

Idrok jarayonida uning fenomenlari (yunoncha phainomenon – noyob, g‘ayriodatiy holat degan ma‘noni anglatadi) muayyan hodisalarni aks ettirishda ishtirok etadi, in‘ikosning turlicha aniqlikda namoyon bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risida ma‘lumot beradi. Ular jahon psixologiyasi fanida gallyutsinatsiya (lotincha hallucinatio – alahlash, bosinqirash, valdirash, ya‘ni yo‘q narsalarning ko‘rinishi, eshitilishi, sezilishi), illuziya (lotincha illusio – xato, adashish, yanglishish degan ma‘noni bildiradi), attraksiya (frans. attraction – o‘ziga tortish, mahliyo etish, jalb qilish ma‘nosini beradi), yaqqol ko‘rinish (ruscha yasnovideniye – yaqqol oldindan ko‘rish, yaqqol g‘oyibdan xabar olish) tushunchalari orqali nomlanadi.

Idrokning muhim jihatlardan biri unga xos belgilarning turli jabhalar, vaziyatlar va sharoitlarda namoyon bo‘lishidir. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri faol ravishda bevosita aks ettirish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish faoliyati uning o‘zlashtirgan bilimlari, to‘plagan tajribalari, shuningdek murakkab analitik, sintetik harakatlar tizimi zahirida yuzaga keladi. Bu holat idrok qilinishi zarur bo‘lgan o‘quv fani mohiyatiga bog‘liq ilmiy faraz yaratish, uni amalga oshirish borasida qaror qabul qilish, yaqqol voqelik bilan tasavvur qilinayotganining o‘zaro mosligini aniqlash singari bosqichma-bosqich o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlardan iboratdir.

Idrokning yana bir muhim xususiyati uning umumlashgan holda narsa va hodisalarni aks ettirishidir. Ma‘lumki, inson psixikasiga kirib borayotgan ko‘p qirrali, ko‘p yoqlama alomatlarni idrok qilish bilan

cheklanib qolmasdan, balki o'sha majmua aniq jism yoki hodisa sifatida baholanadi.

Xotira va uning ko'rinishlari. Odam ko'rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qoladi. Psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, individ tashqi ta'sirlarning aks ettirilishidan o'zining keyingi xatti-harakatlarida doimo foydalanadi. Individual tajriba orta borishi hisobiga xulq-atvor sekin-asta murakkablashadi.

Agar tashqi dunyoning miya qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari beiz yo'qolib ketaversa, tajribaning shakllanishi mutlaqo mumkin bo'lmay qolur edi. Bu obrazlar bir-biri bilan o'zaro turli aloqalar bog'lagan holda mustahkamlanib, saqlanib qoladi hamda hayot va faoliyat talablariga muvofiq tarzda yana boshqatdan namoyon bo'ladi.

Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deyiladi.

Xotirada esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish kabi asosiy jarayonlar alohida ajratib ko'rsatiladi. Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixik xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o'sha faoliyat bilan belgilanadi.

Xotira mexanizmlarini o'rganishning psixologik darajasi xronologik jihatdan boshqalardan ustunroq bo'lib, fanda juda ko'p turli yo'nalishlar va nazariyalarning ilgari surilganligi ma'lumdir. Bu nazariyalarni ular xotira jarayonlarining shakllantirilishida subyektning faolligi qanday o'rin tutishiga va bunday faollikning mohiyatiga qanday yondashuviga bog'liq holda tasniflash va baholash mumkin.

Xotiraning mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganishning ikkita eski darajasi – psixologik va neyrofiziologik darajasiga endilikda uchinchi – bioximik darajasi ham qo'shildi. Xotirani o'rganishga kibernetik jihatdan yondashuv ham tarkib topmoqda.

Xotiraning mexanizmlari haqidagi fiziologik nazariyalar I. P. Pavlovning oliy asab faoliyati qonuniyatlari haqidagi ta'limotning eng muhim qoidalari bilan chambarchas bog'liqdir. Muvaqqat shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishi haqidagi ta'limot subyektning individual tajribasi tarkib topishining mexanizmlari haqidagi ta'limot, ya'ni aslida «fiziologik darajada esda olib qolish» nazariyasidir. Chindan ham, shartli refleks yangi mazmun bilan ilgari o'zlashtirib mustah-

kamlangan mazmun o'rtasida hosil qilinadigan bog'lanish sifatida esda olib qolish jarayonining fiziologik negizini tashkil etadi.

Shunday qilib, hozirgi bosqichda xotiraning mexanizmlarini o'rgaishning neyrofiziologik darajasi bioximik tadqiqotlar darajasiga tobora yaqinlashib va ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri qo'shib ketmoqda. Bu hol ushbu darajalarning tutashgan joyida olib borilayotgan ko'plab tadqiqotlarda o'z tasdig'ini topdi. Ana shu tadqiqotlar asosida esda olib qolish jarayonining ikki bosqichli xususiyatga egaligi haqidagi faraz paydo bo'ldi. Bu gipotezaning mohiyati quyidagilardan iboratdir. Birinchi bosqichda (qo'zg'atuvchining bevosita ta'siridan so'ng) miyada hujayralarda asl holiga qaytuvchi fiziologik o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan qisqa muddatli elektroximik reaksiya yuz beradi. Ikkinchi bosqich birinchi bosqich negizida yuzaga kelib, aslida u yangi oqsil moddalar (protsinlar)ning hosil bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan bioximik reaksiyadan iboratdir.

Birinchi bosqich sekundlar yoki minutlar mobaynida davom etadi va u qisqa muddatli esda olib qolishning fiziologik mexanizmi hisoblanadi. Hujayralarda qaytarilmaydigan o'zgarishlarga olib keladigan ikkinchi bosqich uzoq muddatli xotiraning mexanizmi hisoblanadi.

Xotira ta'riflarining esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo'ladigan faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo'linadi:

1) faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab xotira harakat, emotsional, obrazli va so'z-mantiqli turlarga bo'linadi;

2) faoliyatning maqsadlari, xususiyatiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira turlariga bo'linadi;

3) materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra (uning faoliyatdagi ahamiyati va tutgan o'rniga bog'liq ravishda) qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ xotira turlariga bo'linadi.

Harakat xotirasi – turli ish-harakatlar va ularning tizimini esda olib qolish, esda saqlash va yana qayta esga tushirishdan iborat. Inson faoliyatining har bir turida ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlari ustunlik qilishi kuzatiladi: masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql-

zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko‘rinishi mavjud. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulotlarida o‘z ifodasini topib, harakatlarda, emotsional kechinmalarda, tuyg‘ularda, timsollarda, fikr va mulohazalarda aks etadi.

Xotiraning boshqa turlariga qaraganda, harakat xotirasi ba’zi odamlarda aniq-ravshan ustunlik qilayotganligi uchrab turadi. Masalan, bir musiqa ishqibozi musiqiy asarni xotirasida mutlaqo qayta tiklay olmas ekan, lekin u yaqindagina eshitgan operani faqat pantomima tarzidagina qayta tiklash imkoniyatiga ega bo‘lgan.

Emotsional xotira – his-tuyg‘uga xos xotira. Bu xotira his-tuyg‘ular, ruhiy kechinmalar, hissiyotlar bizning ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatlarimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida emotsional xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi.

Voqelikdagi narsa va hodisalardan, o‘z-o‘zimizga bo‘lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish, esga tushirishdan iborat xotira turi *emotsional xotira* deb ataladi. Ular ruhiyatimizda kechirgan, ma’naviyatimizga ta’sir qiluvchi, xotiramizda saqlanib qolgan his-tuyg‘u, ehtiros, alam, armon kabilarni jonlantirishga undovchi yoki o‘tmishda salbiy kechinmalarga ega bo‘lgan harakatlardan saqlab turuvchi signal tarzida namoyon bo‘ladi. Emotsional xotira o‘zining vujudga kelish xususiyati, tezligi, dinamikasi, davomiyligi bilan xotiraning boshqa turlaridan ma’lum ma’noda ajralib turadi.

Xotiraning eydetik («eydos» – yunoncha «obraz» degan ma’noni anglatadi), ya’ni ko‘rgazmali obrazlari – tashqi qo‘zg‘atuvchi bilan his-tuyg‘u a’zolarining qo‘zg‘atilishi natijasidir. Obrazli xotira tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta’mlar, ranglar, shakllar bilan bog‘liq bo‘lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb, yaqqol mazmunni, binobarin narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va bog‘lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug‘ilganda esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

So‘z-mantiq xotirasi. So‘z-mantiq xotirasining mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi.

Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib berish yoki ularning so'zma-so'z ifodalanishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatdan qayta ishlanmasa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki, aksincha, mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotiraning vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda, ikkinchi signallar tizimi asosiyat kasb etadi. Chunki so'z mantiq xotirasi faqat insonga xos bo'lgan xotiraning maxsus turi hisoblanadi. So'z-mantiq xotiraning o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Faoliyat maqsadlariga qarab xotira ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira turlariga ajratiladi.

Ixtiyoriy xotira. Ixtiyoriy xotira deganda, ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun, muayyan davrlarda aqliy xususiyatlarga suyangan holda amalga oshirishdan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni odatda ong bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya faniga ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Esda olib qolishni maqsad qilib qo'yish esda olib qolishning asosiy sharti hisoblanadi.

Ixtiyorsiz xotira. Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri maxsus mnemik maqsadsiz, aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, taassurotlarning ko'pchilik qismini aks ettirishidir. Shunga qaramasdan, inson faoliyatining turli jabhalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitda, holatlarda, vaziyatlarda, favqulodda kerakli narsalarni ixtiyoriy ravishda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ahamiyatga egaligi shubhasiz.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari xotira taraqqiyotida ikkita ketma-ket bosqichni tashkil etadi.

Qisqa muddatli xotira materialni ko'p martalab takrorlash va qayta esga tushirishlar orqali uzoq vaqt esda olib qolinishi bilan ajaralib turadigan uzoq muddatli xotiradan farqli o'laroq, bir marta-

gina, juda qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish va shu zahotiy oq qaytadan xotirlashdan so'ng juda ham qisqa vaqt mobaynida esda qolishi bilan belgilanadi.

Qisqa muddatli esda olib qolish sharoitlarida hal etilishi uchun avtomatlashtirilgan harakat usullari qo'llaniladigan vazifalargina mahsuldor bo'lishi aniqlandi. Materialni o'zlashtirishning kengaytirilgan usullarini qo'llashni taqozo etadigan vazifalar qisqa muddat mobaynida taqdim qilingan sharoitda esda olib qolishning samaradorligini pasaytirib yuboradi. Shunga asoslanib, qisqa muddatli esda olib qolishni ma'lum vaqt oralig'ida kishining material bilan ishlash faoliyatida faqat avtomatlashtirilgan usullarni qo'llab ishlash imkonini beruvchi esda olib qolish deb ta'riflash mumkin.

Operativ esda olib qolish. Insonning bevosita amalga oshirayotgan faol, tezkor xarakterlar, usullari uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi minemik holat *operativ esda olib qolish* deb ataladi. Operativ esda olib qolishni qisqa va uzoq muddatli esda olib qolish o'rtasidagi oraliq darajalaridan biri deb hisoblash mumkin. Operativ esda olib qolishni kishining odatdagi harakatlariga xizmat qiluvchi xotira jarayoni deb ta'riflash mumkin.

Uzoq muddatli xotiraga shaxs faoliyatining hayotiy muhim maqsadlariga erishishida taktik jihatdangina emas, balki strategik jihatdan ahamiyat kasb etgan axborot kelib turadi. Har qanday materialning esda olib qolinishi oldingi harakatning mahsuli va shu bilan birga, kelgusi harakatni amalga oshirish vositasi hamdir.

Xotira faol jarayon bo'lib, u shaxsning u yoki bu turli ma'lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog'liq bo'ladi. Eng xarakterli narsa shuki, inson faqat eshitgan ma'lumotining 10 foizini, eshitgan va ko'rgan narsasining 50 foizgachasini, o'zi faol bajargan ishlarining deyarli 90 foizini yodda saqlaydi. Bu ko'plab psixologik eksperimentlarda isbot qilingan. Shaxsning o'zi o'ylab topib, o'zi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi.

Shu o'rinda xotiraning sakkiz qonunini eslab qolishni taklif etamiz:

– *anglanganlik qonuni.* Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni mustahkam xotiraga muhrlagan bo'lamiz;

– *qiziqish qonuni*. Anatol Frans bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatda bo‘lishimiz va uni yaxshi ko‘rishimiz kerakligini nazarda tutgan;

– *ilgarigi bilimlar qonuni*. Ma‘lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo‘ladi. Masalan, ilgari o‘qigan biror kitobni qaytadan o‘qib, uni yangidan o‘qiyotganday his qilsangiz, demak, siz ilgarigi tajribangizni his qilishingiz mumkin. Ya‘ni, eski bilimlar ham tajribaga aylangan-dagina, yangilariga zamin bo‘la oladi;

– *eslab qolishga tayyorgarlik qonuni*. Biror materialni eslab qolishdan avval, bo‘lg‘usi aqliy ishga qanday hozirlik ko‘rgan bo‘lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Agar materialni mu-taxassis bo‘lishim uchun juda kerak, deb umringiz oxirigacha mu-himligini anglasangiz, u narsa xotirada muqim saqlanadi;

– *assotsiatsiyalar qonuni*. Bu qonun haqida miloddan avval Arastu ham yozgan edi. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo‘ladi. Masalan, muayyan xona o‘sha yerda ro‘y bergan hodisalarni ham eslatadi;

– *birin-ketinlik qonuni*. Harflarni alfavit tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo‘lganidek, xotirada ham ma‘lu-motlarni ma‘lum tartibda joylashtirishga va kerak bo‘lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir;

– *kuchli taassurotlar qonuni*. Eslab qolinadigan narsa to‘g‘risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo‘lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo‘ladi. Bundan tashqari, siz uchun ahamiyatli va jozibali ma‘lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushiriladi;

– *tormozlanish qonuni*. Har qanday muayyan ma‘lumot o‘zidan oldingi ma‘lumotni tormozlaydi. Shuning uchun uning o‘chib ket-masligi uchun yangisini esda saqlashdan avval mustahkamlash cho-ralarini ko‘rishingiz kerak¹.

«*Tafakkur*» *tushunchasi va uning operatsiyalari*. Insonning bilish faoliyati voqelikni, narsa va hodisalarni sezish va idrok qi-lishdan boshlanadi, so‘ngra asta-sekin tafakkurga, fikr yuritishni aqliy

¹ Karimova V. M., Akramova F. A. Psixologiya. – T., 2000. – 75–76-b.

yo‘l bilan aks ettirishga o‘tadi. Fikr yuritishning sinteziga aylangan yuqori darajadagi bilish jarayoni – tafakkur hamda emotsional bilish organlarining mahsuli, ya’ni sezgilar, idrok va tasavvur materiallariga asoslangan holda namoyon bo‘ladi. Binobarin, tafakkur o‘zi uchun zarur materiallarni emotsional obyektlardan oladi, shu bilan birga, u fikr yuritishning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Tafakkur sezgi, idrok, tasavvur yordamida atrof muhit bilan bevosita bog‘lanadi, so‘ngra voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning belgi va sifatlarini bosh miya yarim sharlarida aks ettirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Mazkur aks ettirishning adekvatligi insonning amaliy faoliyatida, tabiatni o‘rganish va jamiyatni rivojlantirish jarayonida tekshirib boriladi, ong va aql-idrok yordamida uzluksiz ravishda nazorat qilib turiladi.

Tafakkur atrof muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bivosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy bog‘lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va oldindan bashorat qilishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyatdir¹. Insonning bilish faoliyati voqelikni, narsa va hodisalarni sezish va idrok qilishdan boshlanadi, so‘ngra asta-sekin tafakkurga, fikr yuritishni aqliy yo‘l bilan aks ettirishga o‘tadi.

Tafakkur jarayonida inson emotsional bilish qobig‘idan tashqari chiqib, sezgi va idroklarda bevosita aniqlash imkoniyati mumkin bo‘lmagan murakkab holatlarni anglay boshlaydi. Insonning bilish faoliyatida sezgi, idrok, tasavvur obrazlari bilan tafakkur o‘zaro uzluksiz ravishda bir-birini boyitib turadi.

Tafakkur operatsiyalari quyidagilardan iborat:

- 1) analiz va sintez;
- 2) taqqoslash;
- 3) abstraksiya;
- 4) umumlashtirish;
- 5) aniqlashtirish;
- 6) tasniflash;
- 7) tizimlashtirish.

¹ *Фозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т., 1990. – 15-б.*

Analiz shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki amaliy ravishda bo‘lib (ajratib), ularning ayrim qismlari va xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Sintezda esa biz barcha narsa va hodisalarning analizda bo‘lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo‘laklarini sintez yordami bilan fikran yoki amaliy ravishda birlashtirib, butun holiga keltiramiz.

Analiz va sintez o‘zaro bevosita mustahkam bog‘langan yagona jarayonning ikki tomonidir. Agar narsa va hodisalar analiz qilinmagan bo‘lsa, uni sintez qilib bo‘lmaydi, har qanday analiz predmetlarni, narsalarni bir butun holda bilish asosida amalga oshirilishi lozim.

Taqqoslash insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o‘zlashtirilishida, voqelikni to‘liqroq aks ettirishda bir-biriga o‘xshash jihatlar tafovutini, shuningdek bir-biridan farq qiladigan tomonlar o‘rtasidagi o‘xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi bo‘lib, u katta ahamiyatga ega. Taqqoslash operatsiya vositasida obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o‘xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi.

Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo‘l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (muayyan narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash).

Abstraksiya narsa va hodisalarning, qonun va qonuniyatlarning ayrim belgisi, sifati, alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr obyektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi bo‘lib, u insonning bilish faoliyatida katta ahamiyatga ega. Abstraksiyalash yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va hodisalarning muhim bo‘lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz.

Abstraksiyalash jarayoni yordamida qiymat, son, kenglik, tenglik, uzunlik, kattalik, qattiqlik, zichlik, balandlik, geometrik shakl, matematik ibora, tanqidiy realizm, bosim, solishtirma og‘irlik, geografik tushunchalar tizimi kabi abstrakt tushunchalar vujudga keltiriladi.

Abstraksiya operatsiyasi bilan insonni qurollantirish intellektual jihatdan intensiv rivojlanishga olib keladi, shuningdek mustaqil bilim olish faoliyatini takomillashtiradi.

Umumlashtirish deganda, psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarni topish va shu umumiylik asosida

ularni birlashtirish tushuniladi. Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va emotsional-aniq umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushunchali umumlashtirishda predmetlar obyektiv muhim belgi asosida umumlashtiriladi. Emotsional-aniq umumlashtirishda esa predmetlar tashqi belgi bilan umumlashtiriladi.

Umumlashtirish abstraksiyalash operatsiyasidan ajralgan holda sodir bo'lmaydi. Agar abstraksiyalash faoliyatida narsa va hodisalarining o'xshash hamda muhim belgilari tasodifiy belgilaridan fikran ajratib olinsa, umumlashtirishda ajratib olingan o'xshash, umumiy va muhim belgilarga suyangan holda narsa va hodisalar birlashtiriladi. Boshqa fikr yuritish operatsiyalari kabi umumlashtirish ham so'z, nutq yordamida ro'yobga chiqadi.

Aniqlashtirish hodisalarni ichki bog'lanish va munosabatlardan qat'i nazar, bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir. Umumiy, mavhum belgi va xususiyatlarni yakka, yolg'iz obyektlarga tatbiq qilish bilan ifodalanadigan fikr yuritish operatsiyasi insonning barcha faoliyatida faol ishtirok etadi. Voqelik qanchalik yaqqol ifodalansa, inson uni shunchalik oson anglab yetadi.

Tasniflash insonning bilish faoliyatida muhim o'rin tutuvchi fikr yuritish operatsiyalaridan biri hisoblanadi. Bir turkum ichidagi narsalarning bir-biriga o'xshashligiga va boshqa turkumdagi narsalardan farq qilishiga qarab, narsalarni turkumlarga ajratish tizimi *tasniflash* deb ataladi. Tasniflash biz tekshiradigan obyektlarning muayyan tartibini topishda, o'rganishimizda zarur bo'lgan narsa va hodisalarni yaxlit holda tekshirishimizda, o'zlashtirmoqchi bo'lgan materiallarni puxta esda qoldirishimizda muhim o'rin tutadi.

Tizimlashtirish fikr obyektiv hisoblangan narsa va hodisalarni zamon (vaqt), makon (fazo) va mantiqiy jihatdan ma'lum tartibda joylashtirishdan iborat. Fikr yuritish operatsiyasi bilimlarni o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni tartibga solishda katta ahamiyatga ega. Odatda tizimlashtirish operatsiyasi yordamida narsa va hodisalar, faktlar, fikrlar va obyektlar makondagi, vaqtdagi egallagan o'rniga qarab yoki mantiqiy joylashtiriladi. Tizimlashtirish insonning bilish faoliyatida «mavzulararo», «predmetlararo» bilimlarni tizimlashtirish yuzaga keladi. Binobarin, bilimlarning tizimga solinishi aqliy rivojlanishning dastlabki pog'onasi hisoblanadi.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda rivojlanishi mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun tafakkur rivojlanishi bilan birga, shaxsning nutq faoliyati ham o'sadi. Bu esa shaxsda o'z fikrini to'g'ri, aniq ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutqining tuzilishini takomillashtiradi va lug'at boyligini yanada oshiradi.

Shaxs adabiy asarlarni o'qish va tushunish orqali mustaqil fikrlashga, mulohaza yuritish va munozara qilishga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtai nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlari fikrlash, mustaqil o'ylash, to'g'ri hukm va xulosa chiqarish, qat'iy qarorga kelishning natijasidir.

Har bir tadqiqotchi ta'limning aqliy taraqqiyotidagi o'rnini e'tirof etmoqda, ularning individual xususiyatlari va intellektual imkoniyatlariga alohida e'tibor bermoqda. Ta'lim aqliy taraqqiyotni o'z orqasidan yetaklab borishi kerak, degan prinsipga sodiq qolmoqdalar.

Masalani yechish davomida tafakkur jarayon sifatida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Tafakkurni jarayon sifatida talqin qilish, eng avvalo, fikr yuritish faoliyati determinatsiyasi (sababiy bog'lanish)ning o'zi jarayon sifatida amalga oshirilishini bildiradi.

Inson hayotida xayolning ahamiyati. Xayol yoki fantaziya tafakkur kabi yuksak bilish jarayonlari sirasiga kirib, kishining o'ziga xos insoniy xususiyatga ega bo'lgan faoliyatida namoyon bo'ladi. Mehnatning tayyor natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishib bo'lmaydi. Fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish inson mehnatining hayvonlar instinktiv faoliyatidan tub farqidir. Istalgan mehnat jarayoni zarur tarzda xayolni o'z ichiga qamrab oladi. Xayol badiiy, konstruktorlik, ilmiy adabiy, musiqaviy va umuman ijodiy faoliyatning zarur tomoni sifatida namoyon bo'ladi.

Xayol inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib, mehnatning oxirgi va oraliq mahsulotlarida o'z ifodasini topadi, shuningdek muammoli vaziyat noaniqlik ko'rsatgan hollarda xulq-atvor dasturini tuzishni ta'minlaydi. Shuning bilan birga, xayol aktiv faoliyatni dasturlashtiruvchi emas, balki uning o'rnini almashtiruvchi timsollar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga keladi.

Xayolning psixik jarayon sifatida birinchi va muhim vazifasi shundan iboratki, u mehnatni boshlamasdan oldin uning natijasini tasavvur qilish imkoniyatini beradi.

Xayol tafakkur bilan mustahkam bog‘langandir. Xayol ham tafakkur singari kelajakni oldindan ko‘rish imkoniyatini beradi. Tafakkur singari xayol shaxslarning ehtiyojlariga asoslanadi. Ehtiyojlarini qondirishning real jarayonida oldin ehtiyojlarni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo‘ladi, ya’ni bu ehtiyojlarning qondirilishi mumkin bo‘lgan vaziyatni jonli, yorqin tasavvur qilish mumkin.

Xayol o‘zining faolligi bilan tavsiflanadi. Shuning bilan birga, xayol apparati faqat atrofdagi olamni o‘zgartirishga qaratilgan shaxs ijodiy faoliyatining sharti sifatida foydalanishi mumkin va foydalaniladi. Ayrim hollarda xayol faoliyatning o‘rnida, uning sun‘iy aralashmasi sifatida amal qilishi mumkin. Mana shu hollarda odam o‘ziga hal qilib bo‘lmaydigandek ko‘rinadigan masalalardan, turmushning og‘ir sharoitlaridan, o‘z xatolarining ta‘qibidan va shu kabilardan yashirinish uchun real tasavvurlardan uzoq bo‘lgan fantastik olamga vaqtincha kirib ketadi.

Fantaziya hayotda gavdalanmaydigan obrazlarni yaratadi, amalga oshmaydigan va ko‘pincha amalga oshirib bo‘lmaydigan ish-harakat dasturlarini belgilaydi. Xayolning bunday shakli *passiv xayol* deyiladi.

Kishi passiv xayolni oldindan o‘ylab yuzaga keltirishi mumkin: jo‘rttaga yuzaga keltirilgan, iroda bilan bog‘liq bo‘lmagan, lekin hayotda gavdalantirishga qaratilgan xayolning mana shunday obrazlari *shirin xayol* deb ataladi. Qandaydir quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar haqida shirin xayol surish hamma odamlarga xos. Mana shunday shirin xayollarda fantaziya mahsulotlari bilan ehtiyojlar o‘rtasidagi aloqa oson namoyon bo‘ladi.

Ammo insonning xayoliy jarayonlarida shirin xayol kechirish hollari ko‘proq bo‘lsa, bu shaxsning passivligidan dalolat beruvchi nuqson hisoblanadi. Agar kishi passiv bo‘lsa, u kelajakda yaxshi hayot uchun kurashmasa, uning hozirgi hayoti esa qiyin, ko‘ngilsiz bo‘lsa, bunday holda u ko‘pincha o‘zining ehtiyojlari to‘liq qondiriladigan, istagan narsasini qo‘lga kiritadigan, hozirgi paytda umid qila olmaydigan biron mansabni egallaydigan soxta hayotni xayol qiladi.

Agar passiv xayolni oldindan o‘ylab va o‘ylamasdan qilingan turlarga bo‘lish mumkin bo‘lsa, *faol xayolni* ijodiy va qayta tiklovchi xayol turlariga bo‘lish mumkin. O‘z asosida tasviriga muvofiq kela-

digan obrazlar tizimini yaratuvchi xayol *qayta tiklovchi xayol* deb ataladi.

Ijodiy xayol, qayta tiklovchi xayoldan farq qilgan holda, original va qimmatli moddiy mahsulotlarda amalga oshiriladigan yangi obrazlarning yaratilishini taqozo qiladi. Mehnatda paydo bo'lgan ijodiy xayol ehtiyojlarini qondirish yo'lini izlashda yaqqol tasavvurlar bilan faol va maqsadga muvofiq ish tutadigan texnik, badiiy va istalgan boshqa ijodiyotning ajralmas jihati bo'lib qoladi.

Xayol katta miya yarim sharlari po'stlog'ining funksiyasi hisoblanadi. Shuning bilan birga, xayol tuzilishining murakkabligi va uning hissiyotlar bilan bog'liqligi xayolning fiziologik mexanizmlari faqat miya po'stlog'i bilan emas, balki miyaning chuqurroq qismlari bilan bog'liq deb taxmin qilishga asos beradi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ijodiy faoliyatga hamma vaqt fantaziya qo'shilgan bo'ladi. Biroq har doim ham odamning amaliy harakatlarida xayol jarayonlari darhol amalga oshavermaydi. Ko'pincha xayol jarayonlari darhol amalga oshirishni istaydigan timsollar shakliga, ya'ni alohida ichki faoliyat shakliga kirib oladi. Odam kelgusida xohlaydigan ana shunday timsollar *orzu* deb ataladi.

Orzu, shuning bilan birga, batamom tugallanishi biror sababga ko'ra kechiktirilgan faoliyatga undovchi sabab yoki motiv sifatida namoyon bo'ladi. Mana shuning uchun ham inson qo'li bilan qilingan har qanday narsa o'zining tarixiy mohiyati jihatidan moddiylashtirilgan, amalga oshirilgan inson orzusidir. Odamning amaliy ishlab chiqarish faoliyatida fantaziyaning ahamiyati katta, lekin hamma vaqt ham sezilarli bo'lavermaydi.

Fantaziya eng ko'p qo'llaniladigan soha bo'lmish san'at va adabiyotning ijodiy faoliyatida zaruriy element bo'lib xizmat qiladi. Rassom yoki yozuvchining ijodiy faoliyatida qatnashadigan xayolning muhim xususiyati uning emotsionalligidir.

5-ma'ruza

SHAXSNING EMOTSIONAL-IRODAVIY JARAYONLARI

1. «Shaxsning hissiy holati» tushunchasi.
2. «Iroda» tushunchasi va uning jarayonlari.
3. Shaxsning irodaviy fazilatlari va ularning shakllanishi.

1. «Shaxsning hissiy holati» tushunchasi

Hissiyotlar shaxs faoliyatining muhim jabhasi sifatida insondagi keng emotsional sohasining rang-barangligi, ko'p qirraligi haqida emotsional ton (yunoncha tonos – zo'riqish, urg'u berish ma'nosini bildiradi), emotsiyalar (lotincha emovere – qo'zg'atish, hayajonlanish demakdir), affektlar (lotincha affectus – ruhiy hayajon, shijoat, ehtiros ma'nosini anglatadi), stress (inglizcha stress – zo'riqish deganidir) va kayfiyat kabi tushunchalar orqali muayyan tasavvur berish imkoniyatiga ega.

Kishi idrok etish, xotirlash, xayol surish va fikrlash jarayonlarida faqat voqelikni bilib qolmay, balki shu bilan birga, hayotdagi u yoki bu narsalarga, qanday bo'lmasin, munosabat bildiradi, unda bularga nisbatan u yoki bu tarzda his-tuyg'u paydo bo'ladi.

His-tuyg'ular kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'ziga turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir.

«Hissiyot» tushunchasi kundalik turmushda va ilmiy psixologik manbalarda har xil ma'noda qo'llaniladi. Jumladan, hissiyot o'rnida sezgilar, anglanilmagan mayllar, anglanilmagan xohishlar, tilaklar, maqsadlar, talablar kabi tushunchalardan foydalaniladi. Ilmiy nuqtai nazardan kelib chiqib tahlil qilinganda, «hissiyot», odatda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi obyektlarga nisbatan uning (odamning) munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Jahon psixologiyasida «hissiyot» bilan «emotsiya» terminlari (ayniqsa, chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish mumkin emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop etilgan darsliklarda ko'p

uchraydi. Odatda tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo‘ladigan his-tuyg‘ularning ichki kechinmalarda ifodalanishidan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o‘zgarishi, yuzlarning tabassumlanishi, lablarning titrashi, ko‘zlarning yarqirashi, kulgu, yig‘i, g‘amginlik, ikkilanish, sarosima va boshqalar emotsiyaning ifodasidir.

Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas’uliyat, vijdon, mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g‘ayritabiiy hodisa hisoblanadi. Ushbu emosional kechinmalar o‘zining mohiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta’sirchanligi, yo‘nalganligi bilan bir-biridan keskin farq qilishlariga qaramay, ularni emotsiya sifatida talqin qilish oddiy safsataga aylanib qolgan bo‘lar edi. Shu boisdan ularning o‘zaro eng muhim farqi shundaki, birisi ijtimoiy (hissiyot), ikkinchisi esa (emotsiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

His-tuyg‘ularning kechishi subyekt alohida his etayotgan psixik holat sifatida gavdalanadi. Bunda biron-bir narsani idrok etish va tushunish, biron-bir narsa to‘g‘risida bilib olish idrok etilayotgan, tushunib olinayotgan, ma’lum yoki noma’lum narsalarga nisbatan shaxsiy munosabat bilan birgalikda ro‘y beradi. Ana shu hollarning barchasida his-tuyg‘ularning boshdan kechirilishi xususida, kishining alohida emosional holati haqida gapiriladi. Shu bilan birga, his-tuyg‘ularning kechishi o‘z rivojlanishiga ega bo‘lgan joriy va o‘zgarib turadigan psixik jarayondir.

His-tuyg‘uni boshdan kechirishning turli shakllari – emotsiya, affekt, kayfiyat, kuchli hayajonlanish (stress holati) ehtiros va nihoyat, tor ma’nodagi his-tuyg‘ular kishi xulq-atvorini tartibga solib turadi. Bilishning jonli manbai bo‘lib, odamlar o‘rtasidagi murakkab va ko‘p qirrali munosabatlarning ifodasi hisoblanadi.

Kishi uchun subyektiv hisoblangan his-tuyg‘ular uning ehtiyojlari qondirilish jarayoni qanday kechayotganligining belgisi sifatida namoyon bo‘ladi.

His-tuyg‘ular voqelikni aks ettirishning o‘ziga xos shakllaridan biridir. Agar bilish jarayonlarida narsalar va voqelikdagi hodisalar aks etsa, his-tuyg‘ularda esa subyektning o‘ziga xos ehtiyojlari bilan qo‘shilib, o‘zi bilib olayotgan va o‘zgartirayotgan narsalarga va voqelikka nisbatan uning munosabati aks etadi.

Emotsiyalar nafaqat insonlarga, balki rivojlangan jonli mavjudotlarga ham taalluqli ruhiy (psixik) holatdir. Hayvonlardagi emotsiyalar o'zgarishi murakkab bo'lgan tabiiylik (irsiy) alomatlariga asoslanuvchi sodda tuzilishga egadir. Odam bilan hayvon emotsiyalari o'zlarining mohiyati, tuzilishi, ta'sirchanligi, jadalligi, sifati, shakli bilan keskin tafovutlanadi.

Emotsiyalar tashqi ko'rinishga xosligi va muvaqqat xususiyatga ega ekanligi bilan hissiyotdan farqlanadi. Shuni aytib o'tish joizki, hissiyot hayvonot olamiga xos kechinma emas, u aql-zakovat subyekti sanalmish hazrati insongagina xos, xolos. Chunki empatik (hamdardlik) his-tuyg'ular shaxsning mukammallik bosqichiga ko'tarilishiga kafolat negizidir.

Ehtiyojlarning qondirilishi yoki qondirilmasligi kishida turli xil shakldagi o'ziga xos kechinmalarni: emotsiyalarni, affektlar (emotsional buhronlar)ni, kayfiyatlarni, kuchli hayajonlanish (stress holatlari)ni va his-tuyg'ularni hosil qiladi.

Emotsiyalar. Emotsional jarayonlar, holatlar yoki tor ma'noda emotsiyalar emotsional kechinmalarning o'ziga xos jihatga ega shakllaridan biridir. Emotsiya u yoki bu hissiyotni insonning bevosita kechirishidan iborat. Masalan, shaxsning musiqani sevishi emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tasanno aytish, undan hayajonlanish yoki asar ijrosi yoqmasa, g'azabli emotsional kechinma hosil bo'lishi *ijobiy* yoki *salbiy emotsiya* deyiladi.

Qo'rqinch, dahshat emotsional kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib, turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dahshatdan qochadi, qo'rquvdan serrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, hatto o'zini xavf-xatarga tashlashi ham mumkin.

«*Hissiyot*» (emotsiya) va «his-tuyg'u» degan so'zlar ko'pincha sinonimlar sifatida qo'llaniladi. Torroq ma'noda olganda, hissiyot bu qandaydir biroz doimiyroq his-tuyg'ularning bevosita va vaqtincha boshdan kechirilishidan iborat. «Emotsiya» so'zi o'zbek tiliga aniq tarjima qilinganda, u ruhiy hayajonlanish, ruhiy harakatlanish degan ma'noni anglatadi.

Ayrim holatlarda emotsiyalar ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ular xatti-harakatlarga, fikr-mulohaza bildirishga turtki beradigan

kuch bo‘lib, g‘ayratni oshiradi va bu holat *stenik hislar* deb ataladi. Boshqa bir hollarda emotsiyalar (*astenik* deb atalmish emotsiyalar) faollikning sustligi yoki loqaydligi bilan ajralib turadi, his-tuyg‘ularning boshdan kechirilishi kishini bo‘shashtirib yuboradi.

Har qanday vaziyatda ham emotsional xatti-harakat, faoliyat motivlari bo‘lishidan tashqari, ba’zida faoliyatni tashkil qiluvchi, goho uni izdan chiqaruvchi omilga ham aylanishi mumkin. Emotsional holatlar yo haddan tashqari kuchaysa yoki susaysa, xullas, me’yori, maromi izdan chiqsa, u holda shaxs faoliyati maqsadga yo‘nalishini yo‘qotadi, buning natijasida obyektlar noto‘g‘ri aks ettiriladi, ular xolisona talqin qilinmaydi, baholashda mantiqiy nuqsonlarga yo‘l qo‘yiladi.

Affektlar (emotsional portlashlar) deb kishini tez chulg‘ab oladigan va shiddat bilan o‘tib ketadigan jarayonlarga aytiladi. Ular ongning anchagina darajada o‘zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o‘zini o‘zi idrok qila olmasligi, shuningdek uning butun hayoti va faoliyati o‘zgarib qolganligi bilan ajralib turadi. Affektlar birdaniga katta kuch sarf qilinishiga sabab bo‘lganligi uchun ham qisqa muddatli bo‘ladi. Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy hayajonlanishni ifoda etsa, u holda affekt buhrondir.

Emotsional portlash ro‘y bergan taqdirda, uning keyingi bosqichlarida kishi o‘zini tuta olmasdan qoladi, qilayotgan ishining oqibatini o‘ylamaydi va aql-hushini yo‘qotib qo‘yadi. Tormozlanish miyaning qobig‘ini egallab oladi va kishining tajribasi, uning madaniy va ma’naviy negizlari mustahkamlangan muvaqqat bog‘lanishlarning tarkib topgan tizimini ishlatmay qo‘yadi.

Affektiv portlashdan keyin holdan toyish, majolsizlik, barcha narsalarga befarqlik bilan munosabatda bo‘lish, harakatsizlik, ba’zan esa mudroq bosish boshlanadi. Psixologiyada «telbalarcha» ishq-muhabbat hissining affektiv tarzda kechishi atroflicha o‘rganilgan va badiiy adabiyotda esa yana ham yaxshiroq tasvirlangan.

Affekt holati boshlanganda shaxs insoniy qadriyatlarining barchasidan uzoqlashib, o‘z hissiyotining oqibati to‘g‘risida o‘ylamaydi, hatto tana o‘zgarishlari, ifodali harakatlar unga bo‘ysunmay qoladi. Kuchli zo‘riqish natijasida mayda, kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po‘stini to‘liq egallay boshlaydi, qo‘zg‘alish po‘stloqosti asab tugunchalarida, oraliq miyada avj oladi,

xolos. Buning natijasida shaxs o'zida emotsional kechinma (dahshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar)ga nisbatan kuchli xohish sezadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tutishni, o'zini qo'lga olishni uddalay olish qurbiyatiga ega bo'ladi. Keyingi bosqichlarda irodaviy nazorat yo'qoladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, xatti-harakatlar o'ylanmasdan qilinadi. Affektiv holatlar mas'uliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik alomatida sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir xatti-harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir.

Affektlar o'tib bo'lganidan keyin shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash holati hukm suradi. Ba'zi hollarda holsizlanish, jamiki narsaga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollikning barham topishi, hatto uyquga moyillik yuzaga keladi.

Kayfiyatlar – ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy emotsional holatini ifoda etadi.

Kayfiyatlar ko'proq kishi salomatligining umumiy holatiga, ayniqsa, asab tizimi va modda almashinuvini to'g'rilab turuvchi ichki sekretsiya bezlarining holatiga bog'liqdir.

Shaxsning xatti-harakatlariga va ayrim ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holat *kayfiyat* deb ataladi. Shaxsning hayoti va faoliyati davomida shodonlik, hazilkashlik, umidsizlik, jur'atsizlik, zerikish, qayg'urish singari his-tuyg'ular uning ruhiy holatining umumiy tizimiga aylanadi. Ushbu vaziyat ba'zi emotsional taassurotlarning vujudga kelishiga qulay zamin hozirlaydi, boshqasi uchun esa qiyinchilik tug'diradi.

Inson xafa, ma'yus emotsional holat hukmronligida bo'lsa, tengdoshlarining haziliga, keksalarning o'git-nasihatlariga, maslahatlariga quvnoq kayfiyat chog'idagiga nisbatan mazmun va sifat jihatidan boshqacharoq tusda munosabat bildiradi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xalq ta'limi tizimi jamoalarida, rasmiy guruhlarda ishchanlik, o'zaro yordam, hamkorlik, hamdardlik, iliq ruhiy muhit yaratish, samimiy muomala maromini shakllantirish ham jismoniy, ham aqliy mehnat samaradorligini oshirishning kafolatidir.

Kayfiyat nihoyatda xilma-xil, uzoq va yaqin manbalar negizida vujudga keladi. Uni barqarorlashtirib turadigan asosiy manbalardan biri shaxslarning ijtimoiy jamiyatda hukmronlik qilayotgan umumiy

nuqtai nazarlari, hayotning turli jabhalarida aks etuvchi ta'sirlar, chunonchi, mehnat muvaffaqiyati va ta'lim yutug'i, rahbar va xodim, o'qituvchi va saboq oluvchi o'rtasidagi munosabatlar, oiladagi shaxslararo muomala maromi, har xil vaziyatlarda paydo bo'lgan turmushdagi qarama-qarshiliklar, shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari, mayllari va talablarining qondirilishidan qanoat hosil qilish yoki qanoat hosil qilmaslik kayfiyatning manbalari bo'lib hisoblanadi.

Shaxsning ma'lum muddat ruhi tushib, noxush kayfiyatda yurishi uning turmushida muammolar yuzaga kelganligidan, halovati buzilganligidan dalolat beradi. Bunday vaziyatlar namoyon bo'lganida shaxsga oqilona mulohaza mahsulidan kelib chiqqan holda xushtavozelik bilan ijobiy ta'sir o'tkazish, ruhini tetiklashtiruvchi vositalarni qo'llash, kayfiyatini buzib turgan omillarni batamom bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Stress, psixologik ta'rifga ko'ra, affektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomlilikiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin his-tuyg'ular boshdan kechirilishining alohida shakli bo'lgan kuchli hayajonlanish (*stress*) holati (inglizcha *stress* – tazyiq ko'rsatish, zo'riqish degan so'zdan olingan)dan yoxud emotsional zo'riqishdan iboratdir. Emotsional zo'riqish xavf-xatar tug'ilgan, kishi xafa bo'lgan, uyalgan, tahlika ostida qolib ketgan va shu kabi vaziyatlarda ro'y beradi.

Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari o'ziga xos tarzda o'zgaradi, unda qo'zg'alishning umumiy reaksiyasi paydo bo'ladi, uning harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshiriladi. Stressning kuchayishi esa teskari reaksiyaga olib keladi, natijada tormozlanish, sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustunlik qila boshlaydi.

Lekin stress holatida fiziologik o'zgarishlar tashqi tomondan qariyb ko'zga tashlanmasligi mumkin. Biroq muammoni yechishdagi qiyinchilikni, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalikni stressning tashqi ifodasi deb taxmin qilsa bo'ladi. Shaxs stress holatida telefon raqamini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil tormozlanadi, idrok ko'lami torayadi va boshqa holatlar kuzatiladi.

Stress holatida shaxsning psixologik xususiyatlari, turmush tarbiyasi, shakllangan malakasi muhim o'rin tutadi. Keskinlikning oldini olishda shaxsning oliy asab faoliyati, asab tizimining xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Undagi yuksak his-tuyg'ular

(mas'uliyat, burch, javobgarlik, vatanparvarlik, sadoqat va hokazo) stress holatida xatti-harakat buzilishining oldini olishga xizmat qiladi.

Frustratsiya kishi o'z maqsadiga erishish yo'lida real tarzda bar-taraf etib bo'lmaydi deb hisoblagan yoki shunday deb idrok etilgan to'sqinliklarga, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi.

Frustratsiyaning yuz berishi shaxsning xulq-atvorida va uning o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi.

Frustratsiya his-tuyg'ularning hissiyot (emotsiya)lar, kayfiyatlar, kuchli hayajonlanish tarzida boshdan kechirilishi chog'ida ma'lum darajada seziladigan tashqi belgilarga ham ega bo'ladi. Yuzlarning ifodali harakatlari (mimika), qo'l va gavdaning ma'noli harakatlari, turq-tarovat, ohang, ko'z qorachiqklarining kengayishi yoki torayishi kabilar shular jumlasiga kiradi. Bu ifodali harakatlar ayrim hollarda o'ziga o'zi hisob bermagan tarzda yuz bersa, boshqa bir holatda ongning nazorati ostida sodir bo'ladi.

Kishining his-tuyg'ulari ro'y berishiga ko'ra murakkab shartsiz reflekslarga bog'liq bo'lgani holda ijtimoiy xususiyatga egadir. His-tuyg'ular kishi shaxsining ancha yorqin ko'rinishlaridan biri bo'lib, u bilish jarayonlari va xulq-atvor hamda faoliyatni irodaviy boshqarish bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Shaxsning o'zi bilib olayotgan va bajarayotgan narsaga barqaror munosabati his-tuyg'ularning mazmu-nini tashkil etadi. Shaxsni ta'riflash degani ko'p jihatdan muayyan bir odam umuman nimani sevadi, nimani yomon ko'radi, nimadan nafrat-lanadi, nimadan xursand bo'ladi, nega uyaladi, nimaga havas qiladi va hokazolar degan ma'noni anglatadi.

Individning barqaror his-tuyg'ularining predmeti, ularning jadalli-gi, kechinmalarning xususiyati va hissiyotlari, affektlar, kuchli hayajonlanish holatlari va kayfiyatlari shaklida tez-tez namoyon bo'lishi kuzatuvchi ko'z o'ngida kishining emotsional dunyosini, uning his-tuyg'ularini va shu asosda uning individualligini namoyon etadi. Aynan shuning uchun ham emosional jarayonlarni tahlil qilish vaqtida o'tkinchi holatlarni o'rganishdan kishi shaxsini belgilaydigan barqaror his-tuyg'ularga o'tish lozim.

Vaziyat bilan bog'liq xususiyatga ega bo'lgan va individning muayyan paytda obyektga nisbatan munosabatini aks ettiradigan hissiyotlardan, effektlardan, kayfiyatlardan va emotsional zo'riqishlar-dan farqli o'laroq, ular paydo bo'lishi paytiga kelib tarkib topgan aniq

holatlarda his-tuyg‘ular (tor ma’noda olganda) kishi shaxsining yo‘naltirilganligida mujassamlashgan barqaror ehtiyojlari obyektga nisbatan uning munosabatini aks ettiradi. Shu sababli, his-tuyg‘ular barqarorligi bilan, ular subyektning hayot soatlari va kunlar emas, balki oylar, yillar vositasida o‘lchanadigan darajada davomiyligi bilan belgilanadi.

Ehtiroslar kishidagi barqaror his-tuyg‘ularning alohida turini tashkil etadi. Kishining fikrlari va xatti-harakatlari yo‘nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg‘u *ehtiros* deb ataladi.

Hukmron ehtiros bilan bog‘liq bo‘lmaganlari ikkinchi darajali ahamiyatga egadek bo‘lib tuyuladi, orqa o‘ringa surilib qo‘yiladi, kishini hayajonlantirmay va qiziqtirmay qo‘yadi, ba‘zan umuman unutilib ketadi. Bog‘liq bo‘lganlari esa kishini o‘ziga rom etadi, hayajonlantiradi, diqqatini jalb etadi, esda saqlanib qoladi. Qoniqtirmay qolgan ehtiros odatda kuchli hissiyotlarni va hatto affektiv portlashlarni (g‘azablanish, norozilik, umidsizlik, ranjish va boshqalarni) keltirib chiqaradi.

Shuni ta’kidlash mumkinki, his-tuyg‘u (emotsiya)lar kishining o‘z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg‘ul bo‘layotganiga nisbatan o‘ziga turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir.

2. Iroda haqida tushuncha

Insoniyat ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning yirik namoyandalari ijodi va faoliyatiga taalluqli ma’lumotlar, qarorga kelish namunalari ularning ijtimoiy psixologik qiyofalarini aks ettirish imkoniyatiga egadir. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temurning «Kuch adolatdadir» degan hikmati, Alisher Navoiyning «Zanjirband sher-yengaman der» xitobi, Cho‘lponning «Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir» chaqirig‘i shular jumlasidandir.

Ular javobgarlikni yuksak his etgan holda, o‘z xalqining xohish-irodasini ifoda qilib, qat’iy irodaviy xatti-harakatlarni amalga oshirganlar. Shu bilan birga, ular o‘zlarining ma’naviy, ruhiy qiyofalarini chuqur va ko‘p yoqlama ochib berishga musharraf bo‘lganlar. Ijtimoiy tarixiy sahifalarimizda, yaqin o‘tmishimizda va istiqlol davrida ko‘plab vatandoshlarimiz irodaviy xatti-harakatlarning namunaviy ko‘ri-

nishlarini namoyish qilganlar, bular rasmiy manbalarda va badiiy adabiyotlarda keng ko‘lamda yoritilgan.

Mamlakatimiz yoshlarini komil inson qilib kamol toptirish uchun ijtimoiy-ruhiy ehtiyojga asoslangan holda, ishni ularni o‘zini o‘zi uddalashga o‘rgatishdan boshlamoq zarur. Shaxsning o‘z faoliyatini va xulq-atvorini shaxsiy xohish-irodasiga bo‘ysundirishi mustaqil fikrlashni barqarorlashtiradi, ko‘zlangan maqsadni amalga oshirishga puxta zamin hozirlaydi, har xil qiyinchiliklar oldida matonat, sabr-toqat tuyg‘ularini namoyish etishga chorlaydi. Buning natijasida mustahkam irodali, qat’iyatli, uzoqni ko‘zlovchi, teran fikrlovchi, aql-zakovatli, vatan tuyg‘usi bilan yonib yashovchi haqiqiy milliy vatanparvar yoshlar shakllanadi.

Insonga tug‘ilishdan beriladigan tabiiy mayllardan, aqliy va axloqiy imkoniyatlardan unumli foydalanmasdan turib, yuksak ma’naviyatli, farosatli, ijodiy izlanuvchan shaxslarni voyaga yetkazib bo‘lmaydi. Xuddi shu boisdan insonni bolaligidan tortib to ijtimoiylashuviga qadar davr oralig‘ida o‘zini o‘zi boshqarish usullari, vositalari bilan tanishtirish qat’iyatlilikni vujudga keltiradi.

Odatda, iroda insonning o‘z xulqi va faoliyatini ongli ravishda boshqarishi sifatida baholanadi, maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakat va xulq-atvorning amalga oshishida tashqi, ichki qiyinchiliklarni yengib o‘tishi tariqasida ta’riflanadi.

Yoshlarning irodasi, eng avvalo, shaxsning ijtimoiy faolligida, mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribasida va ta’lim jarayonida namoyon bo‘ladi.

Borliqni aks ettirish, faoliyatni muayyan yo‘nalishda tashkil qilish, muammolar yechimini egallash yuzasidan ma’lum bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonida qiyinchiliklarni yengish harakatlar yordami bilan ro‘yobga chiqadi. Turli ehtiyojlar (shaxsiy, jamoaviy, tabiiy, madaniy, moddiy, ma’naviy) tufayli vujudga keladigan, maqsadga yo‘nalganlik xususiyatini kasb etadigan shaxsning faolligi o‘zining tuzilishi, shakli rang-barang bo‘lgan sa’y-harakatlar yordami bilan tabiat, jamiyat tarkiblarini maqsadga muvofiq kelmaganligi sababli qayta quradi, takomillashtiradi, ezgu niyatga xizmat qildirishga bo‘ysundiradi.

Ehtiyoj, motiv, qiziqish, anglashilmagan, anglashilgan mayllar negizidan kelib chiqadigan barcha ko‘rinishdagi harakatlar o‘zlarining

yuzaga kelishiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turkumlarga ajratiladi. Odatda psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglanilgan yoki yetarli darajada anglanmagan istak, xohish, tilak, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtki ta'sirida paydo bo'lishi natijasida ro'yobga chiqadi. Mazkur istak va uning boshqa shakllari impulsiv (lotincha impulsus – ixtiyorsiz qo'zg'alish ma'nosini anglatadi) xususiyatga ega bo'lib, inson anglamaganligi uchun ma'lum obyektga qaratish yuzasidan rejalashtirilmagan, hatto ko'zda tutilmagan bo'ladi.

Insonning favquloddagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimalik affekti, dahshat, hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish va shunga o'xshash boshqa mohiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalar ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi hissiyot to'g'risidagi ma'lumotlarda keng ko'lamda bayon qilingan.

Boshqa kategoriyaga taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsad ko'zlash, maqsadni anglashni va uni amalga oshirishni ta'minlovchi operatsiyalar, usullar va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilishni, samaradorligini taxminan baholashni taqozo etadi. O'zining mohiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning alohida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkil qiladi.

Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda, ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar *irodaviy harakatlar* deyiladi.

Odamlar tevarak atrofdagi narsalar va hodisalarni bilib oladilar hamda o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarini va ular mansub bo'lgan jamiyat ehtiyojlarini qondirish jarayonida uni qayta o'zgartirishga qaratilgan faoliyatda ularga nisbatan his-tuyg'uni boshdan kechiradilar. Iroda har doim boshqa psixik jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir.

Iroda kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishda qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati, xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'zini o'zi boshqarishidir. Iroda shaxs faolligining alohida shakli, uning xulq-atvorini tashkil etishning u tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan alohida turidir.

Iroda tabiat qonunlarini egallab olgan va shu tariqa uni o'z ehtiyojlariga ko'ra o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lgan kishining mehnat faoliyatida paydo bo'ladi.

Iroda o'zaro bog'liq ikkita vazifaning bajarilishini ta'minlaydi: 1) undovchi; 2) tormozlash. Irodaning undovchi vazifasi kishining faolligi bilan ta'minlanadi. Tormozlash vazifasi faollikning yoqimsiz ko'rinishlarini jilovlashda namoyon bo'ladi.

Kishining harakatga undovchi mayllari ma'lum bir yo'lga soilingan tizimni – oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, issiq va sovuqdan yashirinish ehtiyojidan tortib to ma'naviy, estetik va intellektual his-tuyg'ularni boshidan kechirish bilan bog'liq yuksak niyatlarga borib taqaladigan motivlar iyerarxiyasini tashkil etadi. Irodaning undovchi va tormoz qiluvchi funksiyalari yaxlit holdagina shaxsning maqsadga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishni ta'minlaydi.

Odamlar o'zlarining qilgan ishlari uchun mas'uliyatni kimga yuklashga moyil bo'lishiga qarab, sezilarli ravishda farqlanadilar. Kishining o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarga va sharoitlarga qayd qilib qo'yishi yoki, aksincha, ularning shaxsiy kuch-g'ayratlariga va qobiliyatlariga moyilligini belgilaydigan sifatlar *nazoratni lokallashtirish* deyiladi (psixologik adabiyotda «nazorat lokusi» degan atama qo'llaniladi, lotinchada lokus – o'rnashgan joy va fransuzchada controle – tekshirish deyiladi).

O'z xulq-atvori va o'z ishlari sabablarini tashqi omillar (taqdir, holatlar, tasodiflar va boshqalar)dan deb bilishga moyil bo'ladigan odamlar bor. Shunaqa paytda nazoratning tashqi (eksternal) lokallashtirilishi to'g'risida fikr yuritiladi.

Agar individ o'z qilmishlari uchun javobgarlikni zimmasiga olsa va uning sabablarini o'z qobiliyati, xarakteri va shu kabilar oqibati deb bilsa, unda nazoratning ichki (internal) lokallasuvi ustun deb hisoblash uchun asos bor.

Kishining tavakkalchilik sharoitidagi xatti-harakati irodaga xos xarakterli ko'rinishlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. *Tavakkalchilik* subyektga noma'lum va muvaffaqiyatsizlikka duch kelganda mumkin bo'ladigan noqulay oqibatlar (jazolash, og'riq ta'sirini o'tkazish, jarohat, obro'ni yo'qotish va shu kabi) haqidagi taxminlar mavjudligi sharoitidagi faoliyatdir.

Tavakkalchilikning birinchi sababi va tegishli ravishda birinchi turi yutuqqa umid bog‘lashdir. Bu o‘rinda muvaffaqiyat motivatsiyasi muvaffaqiyatsizlikdan qutulib qolish motivatsiyasidan kuchliroqdir.

Irodaning asosini, xuddi subyektning umumiy faolligi kabi, uning xatti-harakatlarining ko‘p tarmoqli va xilma-xil motivlashtirilishiga sabab bo‘luvchi ehtiyojlari tashkil etadi.

Psixologiyada motivlashtirish deganda, psixologik hodisalarning o‘zaro mustahkam bog‘langan, lekin bir-biriga to‘liq mos kelmaydigan, nisbatan mustaqil uchta turi tushuniladi:

– *birinchidan*, individning ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq faoliyatga undovchi sifatidagi namoyon bo‘luvchi motiv tariqasidagi motivlashtirishdir. Bu holda motivlashtirish faollik holati umuman nima uchun paydo bo‘lishini, subyektning faoliyat ko‘rsatishiga qanday ehtiyojlar undayotganini izohlab beradi;

– *ikkinchidan*, motivlashtirish faollik nimaga qaratilganligini, nima uchun boshqa xulq-atvor emas, balki aynan uning tanlanganligini izohlab beradi. Bu yerda motivlar xulq-atvor yo‘nalishini tanlashni belgilaydigan sabablardir. Bular birgalikda kishi shaxsining yo‘nalishini tashkil etadi;

– *uchinchidan*, motivlashtirish kishi axloqi va faoliyatini boshqaradigan vosita hisoblanadi. Bu vositalarga emotsiyalar, istaklar, qiziqishlar va boshqalar kiradi.

Shunday qilib, ehtiyojlar ba’zi harakatlarning bajarilishini belgilaydigan va boshqalariga xalaqit beradigan har xil motiv (sabab)larga aylanadi. Irodaviy harakatlarning sabablari hamisha ozmi-ko‘pmi darajada anglanilgan xususiyatga ega bo‘ladi. U yoki bu ehtiyojning qanchalik anglanilganligiga bog‘liq holda intilish va istakni ham farq qilsa bo‘ladi.

Intilish hali tarmoqlanmagan, yetarli darajada anglanilmagan ehtiyojdan iborat faoliyat motividir.

Istak faoliyatning motivi sifatida ehtiyojning yetarli darajada tushunib yetilganligi bilan tavsiflanadi. Bunda faqat ehtiyoj obykti emas, balki uni qondirishning mumkin bo‘lgan yo‘llari ham tushuniladi.

Kishida turli ehtiyojlar ahamiyatining o‘zgarishi munosabati bilan bir qator hollarda motivlar kurashi paydo bo‘ladi: bir istak boshqa istakka qarama-qarshi qo‘yiladi, u bilan to‘qnashtiriladi. Muhokama

yoki motivlar kurashi natijasida qaror qabul qilinadi, ya'ni muayyan maqsad va unga erishish usuli tanlanadi.

Irodaviy xatti-harakatning so'nggi jihati ijrodir. Unda qaror harakatga aylanadi. Ijrodagi irodaviy xatti-harakatda yoki ishlarda kishi irodasi namoyon bo'ladi.

Irodaviy hodisaning eng muhim bo'g'inlari – qaror qabul qilish va uni ijro etish ko'pincha alohida emotsional holatning, irodaviy zo'r berish sifatida tavsiflanadigan holatning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Irodaviy zo'r berish emotsional hayajon shakli bo'lib, kishining harakatiga qo'shimcha motivlarni vujudga keltiruvchi, gohida yo'q bo'luvchi yoki yetarli bo'lmaydigan ichki resurslarning (xotira, tafakkur, xayol va boshqalarni) safarbar etuvchi va ancha zo'rayish holati kabi boshdan kechiriladigan sabablardir.

Irodaviy zo'r berish natijasida ayrim motivlarning harakatini to'xtatib qo'yib, boshqalarining harakatini haddan ziyod kuchaytirish mumkin.

Tashqi to'siqni yengib o'tish lozim bo'lgan ichki qiyinchilik, ichki qarshilik kabi boshdan kechiriladigan bo'lsa, u irodaviy zo'r berishni talab qiladi.

Shuni xulosa qilamizki, iroda shaxs faolligining alohida shakli, uning xulq-atvorini tashkil etishning u tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan alohida turidir.

Irodaviy hodisada (irodaviy harakatda) uni motivlashtirishning barcha uchta tomoni – faollik manbai, uning yo'nalganligi va o'zini o'zi boshqarish vositalari aks etadi.

3. Kishining irodaviy fazilatlari va ularni shakllantirish

Iroda faoliyatning ichki qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilma va o'zini o'zi boshqarish sifatida, eng avvalo, o'ziga, o'z hissiyotlariga, xatti-harakatlariga hukmronlik qilishdir. Bu hukmronlik har xil odamlarda turli darajada ifodalanishi hammaga ma'lum. Oddiy ong o'zining namoyon bo'lish tezligiga qarab farqlanadigan, bir qutbda irodaning kuchi, boshqa birida esa kuchsizligini ifodalaydigan irodaning individual xususiyatlari spektrini qayd qiladi. Kuchli irodaga ega bo'lgan kishi qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'lida uchraydigan istagan qiyinchiliklarni bartaraf eta oladi, ayni chog'da,

qat'iylik, mardlik, jasurlik, chidamlilik kabi irodaviy fazilatlarni namoyon qiladi.

Irodasi sustlikning namoyon bo'lishi xuddi kuchli irodaning xususiyatlari kabi rang-barangdir. Irodasi sustlikning eng oxirgi darajasi psixika normasi chegarasidan tashqarida bo'ladi. Masalan, abuliya va apraksiya shunga kiradi.

Abuliya (yunoncha abule – harakatsizlik ma'nosini bildiradi) miya patologiyasi zaminida yuzaga keladigan faoliyatga intilishning yo'qligi, harakat qilish yoki uni bajarish uchun qaror qabul qilish zarurligini tushungan holda shunday qilolmaclikdir.

Apraksiya miya tuzilishining shikastlanishi natijasida kelib chiqadigan harakatlar muvofiqligining murakkab buzilishidir. Asab to'qimalarining buzilishi miyaning peshona qismlarida yuz bersa, u holda xatti-harakatlarni erkin to'g'rilashda buzilish namoyon bo'ladi, natijada iroda aktining bajarilishi qiyinlashadi.

Abuliya va apraksiya – psixikasi buzilgan odamlarga xos, nisbatan kam uchraydigan hodisalar.

Yalqovlik kishining qiyinchiliklarni yengishdan bosh tortishga intilishi, irodaviy kuch-g'ayrat ko'rsatishni qat'iy ravishda istamasligi, iroda sustligining eng tipik ko'rinishidir. Yalqovlik kishining qiyofasidir, shuning uchun ham uni butun choralar bilan yo'qotish zarur. Yalqovlik, shuningdek ojizlikning boshqa ko'rinishlari – qo'rqqoqlik, jur'atsizlik, o'zini tuta bilmaslik va boshqalar shaxsning rivojlanishidagi jiddiy kamchiliklar, ularni bartaraf etish jiddiy tarbiyaviy ishni va avvalo, o'zini o'zi tarbiyalashni tashkil etishni talab qiladi.

Irodaning ijobiy fazilatlari, uning kuchining namoyish qilinishi faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlaydi, kishi shaxsining eng yaxshi tomonlarini ko'rsatadi. Bu kabi irodaviy fazilatlarning ro'yxati juda katta: qahramonlik, sabotlilik, qat'iylik, mustaqillik, o'zini tuta bilish va boshqalar.

Xususan, qat'iyatlilik irodaning individual fazilati bo'lib, mustaqil ravishda mas'uliyatli qaror qabul qilish hamda uni faoliyatda so'zsiz amalga oshirish qobiliyati va malakasi bilan bog'liq. Irodaning mustaqilligi boshqa kishilarning fikrlarini, ularning maslahatlarini hisobga olishda ushbu fikrlar va maslahatlarga nisbatan ma'lum tanqidiylikni nazarda tutadi.

Irodaviy fazilatni baholash atigi birgina «kuchli – kuchsiz» o'lchovi bilan ifodalanmasligi kerak. Irodaning axloqiy tarbiyalanganligi, garchand hal qiluvchi bo'lmasa ham, katta ahamiyatga egadir.

Irodani mustaqil tarbiyalash usullari quyidagi artlarni o'z ichiga oladi:

– irodani tarbiyalashni nisbatan arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishdan boshlash lozim;

– qiyinchiliklarni va to‘siqlarni bartaraf etish ma’lum maqsadlarga erishish uchun amalga oshiriladi;

– qabul qilingan qaror bajarilishi kerak;

– maqsadga erishish bosqichlarini ko‘ra olish juda muhimdir.

Irodani tarbiyalashni arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishni odat qilishdan boshlash kerak. Oldiniga unchalik katta bo‘lmagan qiyinchilikni, keyinchalik esa ancha katta qiyinchiliklarni muntazam ravishda yenga borib, kishi o‘zining irodasini mashq qildiradi va chiniqtiradi.

Qiyinchiliklarni va to‘siqlarni bartaraf etish maqsadlarga erishish uchun amalga oshiriladi. Maqsad qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, irodaviy motivlar darajasi yuqori bo‘lsa, irodaviy motivlar kishida shunchalik katta qiyinchiliklarni bartaraf etishga qodirdir. Irodani tarbiyalashning zarur sharti faoliyatning oliy motivlarini – ilmiy dunyoqarashga asoslangan axloqiy prinsiplarni va e’tiqodlarni shakllantirishdir.

Qabul qilingan qaror bajarilishi kerak. Har gal qaror qabul qilinib, uning bajarilishi yana va yana kechiktirilaversa, kishining irodasi izdan chiqadi.

Agar kishi uzoqqa mo‘ljallangan maqsadni oldiga qo‘ygan taqdirda uzoq istiqbolni nazarda tutishi, bu maqsadga erishish bosqichlarini ko‘rishi, yaqin kelajakka mo‘ljallangan istiqbolni ko‘ra olishi juda muhimdir. Shuningdek, sport bilan shug‘ullanish kishi irodasini chiniqtirishning muhim shartlaridan biridir.

Irodani tarbiyalash to‘g‘risida gapirganda, faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilishi faqat u yoki bu irodaviy fazilatlar bajarilish sharti sifatidagi tegishli ko‘nikmalarning borligiga, qo‘yilgan maqsadlarga erishilishiga bog‘liq ekanligini unutmaslik kerak.

Irodani ongli ravishda tarbiyalash jarayoni qanchalik tez boshlansa, shunchalik ko‘p muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Yana shuni xulosa qilish mumkinki, kishining kundalik rejimga, butun hayotining to‘g‘ri tartibda olib borilishiga qat’iy amal qilinishi kishi irodasining shakllanishi uchun eng muhim shartlar qatoriga kiradi.

Pirovardida shuni aytish kerakki, asosiy irodaviy fazilatlarning rivojlanishi kishining boshqa odamlar bilan doimiy muloqoti jarayonida, u bilan birgalikda ishlashi davomida yuz beradi.

6-ma'ruza
SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK
XUSUSIYATLARI

1. Temperament va uning ko'rinishi.
2. Xarakter haqida tushuncha.
3. Qobiliyat va iste'dod haqida tushuncha.

1. Temperament va uning ko'rinishi

Psixologiya fani insonning ruhiy olami, muomalasi, xulqi, xarakteri, temperamenti, qobiliyati va insonlararo munosabatini o'rganadi. Uning amaliy yo'nalishi tadqiqot predmetining cheklanganligi bilan chegaralanib qolmasdan, balki insonning shaxs sifatida o'sishiga yordam beruvchi bir qancha jabhalarni o'ziga qamrab oladi va tekshiradi.

Inson shaxsining eng muhim xususiyatlaridan biri uning individualligidir. Individuallik deganda, shaxsiy psixologik xususiyatlarning betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlarning xususiyatlari yig'indisi, iroda, faoliyat motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi.

Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois, shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish-istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, emotsional kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi.

Ruhiy olam, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi har bir insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki qiyinchilik bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar.

Psixologiya fanining ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risi-

dagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament lotincha «temperamentum» degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi «aralashma» degan tushunchani anglatadi.

Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (miloddan avvalgi 460–356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to hozirgi davrgacha qo'llanib kelinmoqda.

Temperamentga ta'rif beradigan bo'lsak, u shunday ko'rinishda bo'ladi: psixikaning individual jihatdan o'ziga xos, tabiiy shartlashgan dinamik ko'rinishlari majmui kishining temperamenti deyiladi.

Temperamentning fiziologik asoslari. Qadimgi yunon olimi Gippokrat ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o'zaro bir-biridan tafovutlanishi, ularning tana a'zolaridagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda joylashuviga bog'liq. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha chole), qon (lotincha sanguis yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas – qora, chole – o't), balg'am (yunoncha – phlegma) kabilardan iboratdir. Uning mulohazasiga:

1) o'tning xususiyati – quruqlik, uning vazifasi tana a'zolaridagi quruqlikni saqlab turish yoki badanni quruq tutish;

2) qonning xususiyati – issiqlik, uning vazifasi tanani isitib turish;

3) qora o'tning xususiyati – namlik, uning vazifasi tana namligini saqlab turish;

4) balg'amning (shilimshiq moddaning) xususiyati – sovuqlik, uning vazifasi badanni sovutib turishdan iborat.

Temperamentning ilmiy psixologik asoslari va uning fiziologik mexanizmlari keyingi ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning bosqichlarida yaratiladi hamda bu boradagi ishlar davom ettirilmoqda. Temperamentning fiziologik asoslariga o'zining ulkan hissasini qo'shgan olimlardan biri rus fiziologi I. P. Pavlov hisoblanadi.

I. P. Pavlov temperament ham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqaradi. I. P. Pavlov ta'limoti bo'yicha, shartli reflekslar paydo bo'lishining individual xususiyatlari ro'yobga chiqishining sabablari asab tizimi xususiyatlari mohiyatidandir.

Muallif asab tizimining uchta asosiy xususiyatiga alohida ahamiyat beradi, chunonchi: 1) qo‘zg‘alish jarayoni va tormozlanish (to‘xtalish) jarayonining kuchi; 2) qo‘zg‘alish kuchi bilan tormozlanish kuchi o‘rtasidagi muvozanatlik darajasi (asab tizimining muvozanatlashgani); 3) qo‘zg‘alishning tormozlanishi bilan almashinish tezligi (asab jarayonlarining harakatchanligi). Uning ko‘rsatishicha, har bir hayvonning temperamenti ham mazkur xususiyatlarning u yoki buni-siga aloqador bo‘lmay, balki ularning majmuaviy tarziga, qonuniy birlashuviga bog‘liqdir.

I. P. Pavlov shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador asab tizimi xususiyatlarining o‘zaro qo‘shiluvini asab tizimining turi deb nomlaydi va uni to‘rtta turga ajratadi: a) kuchli, muvozanatli, epchil; b) kuchli, muvozanatsiz, epchil; c) kuchli, muvozanatli, sust; d) kuchsiz tur.

Gippokratning to‘rt xil modda (suyuqliklar) aralashmasi, ya’ni «temperament» tushunchasi va uning tipologiyasi (sanguinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ramziy ma’noda hozirgi zamon psixologiyasi-da ham qo‘llanib kelinmoqda.

Organizmda suyuqliklarning aralashuvi (u qonning ko‘pligi bilan tavsiflanadi) *sanguinik* temperament deb ataladi (lotin tilidagi «sanguis» – qon so‘zidan); limfa ko‘p bo‘lganda *flegmatik* temperament (yunoncha «flegma» – shilimshiq parda degani); sariq o‘tning ko‘payganligini xolerik temperament (yunoncha «xola» – o‘t so‘zidan); qora o‘t ko‘p bo‘lganda *melanxolik* temperament deb (yunoncha «melayna xole» – qora o‘t) deb ataladi.

Kishi temperamenti haqidagi tasavvur, odatda, shu shaxsning ayrim psixologik xususiyatlari asosida vujudga keladi.

Sezgilari psixik faollikka ega bo‘lgan, atrofda bo‘layotgan vazifalarga tez munosabatini bildiruvchi, taassurotlarni hadeb o‘zgartirishga intiluvchi, ko‘ngilsizliklarni nisbatan yengil o‘tkazib yuboruvchi, jonli, harakatchan, ifodali mimikasi va harakatlari bo‘lgan kishi *sanguinik* deyiladi.

Yuragi keng, barqaror intilishlarga va kayfiyatlarga, doimiy va chuqurroq his-tuyg‘ularga ega, harakatlari va nutqi bir xil maromda bo‘lgan, ruhiy holatini tashqi tomondan ifoda etadigan kishi *flegmatik* deb ataladi.

Juda g'ayratli, ishga juda ehtiros bilan berilish qobiliyatiga ega bo'lgan, tez va shiddatli, qizg'in emotsional «portlash» va kayfiyatning keskin o'zgarishlariga moyil, ildam harakatlar qiladigan kishi xolerik deb ataladi.

Ta'sirchan, chuqur kechinmali, gap ko'tara olmaydigan, ammo atrofdagi voqealarga unchalik e'tibor bermaydigan, o'zini to'xtata oladigan va sekin ovoz chiqaradigan kishilar *melanxoliklar* deb ataladi.

Kishilarning oliy asab faoliyati turlarini tavsiflovchi asab jarayonlari kuchi, muvozanati va harakatchanligining u yoki bu nisbati ular temperamentining fiziologik asosidir.

I. P. Pavlov o'rganish uchun oliy asab tizimini oldi. Uning fikricha, shartli reflekslar asab tizimining xususiyatlari asosida paydo bo'ladi. I. P. Pavlov ana shunday xususiyatlarning uchtasini ajratib ko'rsatadi:

- 1) qo'zg'alish va tormozlanish jaryonining kuchi;
- 2) qo'zg'alish kuchi bilan tormozlanish kuchi o'rtasidagi muvozanat darajasi;
- 3) qo'zg'alishning tormozlanish bilan almashish tezligi yoki boshqacha qilib aytganda, asab jarayonining harakatchanligi.

Muvozanat qo'zg'alish jarayoni va tormozlanish jarayonining muayyan tengligidir. Bu jarayonlar kuch jihatidan bir-biri bilan muvozanatda bo'lishi yoki bo'lmasligi mumkin.

Harakatchanlik bir jarayonning boshqa jarayonga almashish tezligidir. U sharoitning tasodifiy va tez o'zgarishiga ko'nikishni ta'minlaydi.

I. P. Pavlov shu narsani aniqlaydiki, temperament yuqorida aytilgan xususiyatlarning bittasiga emas, balki ularning birikmasiga bog'liq. Temperamentni aniqlaydigan asab tizimi xususiyatlarining bunday uyg'unlashganligi asab tizimining turi deb ataladi. Asab tizimining asosan, to'rt turi bor. Ulardan uchtasi kuchli va bittasi kuchsizdir:

- 1) kuchli, muvozanatsiz, behalovat – xolerik;
- 2) kuchli, muvozanatli, epchil – sangvinik;
- 3) kuchli, muvozanatli, sust – flegmatik;
- 4) kuchsiz – melanxolik.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatida temperamentning o'rni beqiyosdir. Shuni unutmaslik kerakki, temperamentning yaxshi yoki yomon ko'rinishi mavjud emas. Chunki har bir

temperament turi o'ziga xosdir. Turli jabhalarida xizmat burchini bajarayotgan huquqni muhofaza qilish organlarining xodimlari faoliyatida turli xildagi temperament vakillarini ko'rishimiz mumkin.

2. Xarakter haqida tushuncha

Ijtimoiy hayotda turmush kechirayotgan va faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'zining individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida o'z ifodasini topadi. «Xarakter» tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, «charakter» – bosilgan tamg'a yoki qiyofa, xislat degan ma'noni anglatadi, lekin u psixologiyada torroq mazmunda qo'llaniladi.

Xuddi shu boisdan, insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunki, aqlning tiyraligi, topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'tkirligi idrokning tanlovchanligi singari individual-psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Xarakter – shaxsning faoliyat va muomalada tarkib topadigan va namoyon bo'ladigan barqaror individual xususiyatlari bo'lib, individ uchun turli xulq-atvor usullarini yuzaga keltiradi.

Shaxs ba'zida o'z xarakter xislatidan afsuslanadi, lekin boshqacha harakatni amalga oshirishning uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikdan xavfsirashga qaraganda, ular o'z yutuqlarini yuksakroq qadrlaydilar va yuqori baholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun halokatli hodisa emas, shuning uchun «tavakkalchilik»ka qo'l urishda davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta ehtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikdan yuz o'giradilar, yengil ishga qo'l urishni lozim topadilar.

Xarakter xislatlarining namoyon bo'lishi bilan asab tizimi qiyoslansa, u holda, birinchisining ro'yobga chiqishi o'zgacha fiziologik sharoitga asoslanishini ko'rish mumkin. Sobiq sovet psixologiyasida ta'kidlanishicha, asab tizimi umumiy turining zid xususiyatlari psixologik jihatdan zid harakat usullariga mos tushadi.

B. M. Teplov, V. S. Merlin, Y. A. Klimovlarning tadqiqotlarida o'qish, sport va mehnat faoliyatlarida harakat usullarining individual farqlari aniqlangan. Xuddi shu bois, xarakter xislatlari paydo bo'lish-

ning o'zgacha fiziologik sharoiti asab tizimi umumiy turining xususiyatlari hisoblanadi.

Ma'lumki, asab tizimining umumiy turi temperamentning fiziologik asosi hamdir. Shuning uchun temperament turi xarakterning individual o'ziga xos xislatlarining ro'yobga chiqishidagi muhim psixologik sharoitlardan biri bo'lib hisoblanadi.

I. P. Pavlov tajribasining ko'rsatishicha, muayyan tizimda tashqi ta'sir hukm surganda, asab tizimi umumiy turining xususiyatlariga taalluqli dinamik stereotipning shakllanishiga qulaylik vujudga keltirishi yoki, aksincha, xalaqit berishi mumkin.

Shaxs xarakterining tuzilishi turli xususiyatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat emas, balki o'zaro bir-biriga bog'liq, hatto tobe yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter xislatlarining muayyan qismida xabardor bo'lish notanishlarni tashxis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shuhratparastligi ma'lum bo'lsa, uning ichi qoraligini taxmin qilish mumkin yoki inson kamtar, mo'min, yuvosh bo'lsa, albatta, uning ko'ngilchan ekanligini sezamiz.

Xarakterning tuzilish xususiyatlari jumlasiga faollik yoki xarakter kuchi kiritiladi va shunga asosan insonlar kuchli hamda kuchsiz xarakter turlariga ajratiladi. Shuningdek, xarakter tuzilishining xususiyatlari tarkibiga uning barqarorlik va o'zgaruvchanlik darajasi ham kiritilgan.

Xarakterning barqarorligi ham, o'zgaruvchanligi ham moslashish faoliyatining zaruriy shartlaridan hisoblanadi. Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida qarshilik qiluvchi vaziyatlarga duch kelsa-da, uning xatti-harakatlarini boshqaradi. Shu boisdan inson tashqi vaziyatga bog'liq bo'libgina qolmasdan, balki tashqi vaziyatni uning shaxsan o'zi yaratadi, shuningdek maqsadga muvofiq lashtiradi.

Odatda psixik xususiyatlarning o'zaro bog'liq tizimi simptomokomplekslar (omillar) deyiladi (yunoncha symptoma – belgi, mos tushish, «kompleks» esa lotinchada aloqa, majmua degan ma'noni anglatadi). Qarama-qarshi simptomokomplekslar haqida mulohaza yuritilsa, u holda, insonlarda bu tizim o'ziga ishonish, o'zidan mag'rurlanish, maqtanchoqlik, o'zbilarmonlik, urushqoqlik, kekkayish kabilar birikmasida yuzaga keladi.

Boshqa toifadagi shaxslar o‘zlarining kamtarinligi, ko‘ngilchanligi, iltifotlilik, dilkashligi, rostgo‘ylik bilan ajralib turadilar. Voqelikka shaxsning munosabati xarakter xislatlarining o‘zaro bir-biriga bog‘liqligini bildiradi.

Shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakter xislatlarini to‘rtta tizimga ajratish qonuniy holatga aylangan:

1) jamoa (guruh)ga va ba’zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takaburlik va boshqalar;

2) mehnatga nisbatan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas’uliyatlilik, mas’uliyatsizlik kabilar;

3) narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar: ozodalik, ifloslik, ayash, ayamaslik va hokazo;

4) shaxsning o‘ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi xislatlar: izzat-nafslilik, shuhratparastlik, mag‘rurlik, takaburlik, dimog‘dorlik, kamtarinlik, samimiylik va boshqalar.

Kishining xarakterini tashkil etuvchi bu individual xususiyatlar, birinchi navbatda, irodaga va his-tuyg‘ularga, shuningdek ma’lum ma’noda aqlga ham taalluqlidir.

Inson shaxsining xarakteri hamisha ko‘p qirralidir. Unda alohida xususiyatlar yoki tomonlar ajratib ko‘rsatilishi mumkin, lekin ular bir-biridan ajratilgan, alohida holda mavjud bo‘lmaydi, balki ma’lum ma’noda xarakterning barqaror tuzilishini tashkil etgan holda o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Xarakterning strukturaliligi uning ayrim xususiyatlari o‘rtasidagi qonuniy bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdagi zaruriy sharoitlaridan biri xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma’no kasb etadi. Xarakterning plastikligi uning barqarorligi singari muhitga faol ta’sir o‘tkazishning shartlaridan biri hisoblanadi. Amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o‘zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim.

Xarakterning plastikligi, mustahkamligi uni shakllantirishning zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning barqarorligi, plastikligi o‘ziga xos individual xususiyatga ega bo‘lib, uning tuzilish xislati sifatida mujassamlashadi. Xarakter xususiyatlarining kuchi va barqarorligi

markaziy tizimga bog‘liqligiga binoan muayyan darajada shaxs munosabatlarining mazmuni bilan belgilanadi.

Xarakterning tarkib topishida kishining tevarak atrofdagi muhitga va o‘z-o‘ziga, hamda boshqa kishiga qanday munosabatda bo‘lishi muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, bu munosabatlar xarakterning eng muhim xususiyatlarini tasniflash uchun asos bo‘ladi.

Xarakterning u yoki bu xususiyati miqdoriy ifodaliligi oxirgi marraga yetib va normaning eng oxirgi chegarasiga borib qolganda, xarakterning *aksentuatsiyasi* (ortiqcha urg‘u berilishi) deb ataladigan vaziyat tug‘iladi.

Xarakterda urg‘u berishning (aksentuatsiyasi) quyidagi eng muhim turlari alohida ajratib ko‘rsatiladi:

– *introvert tur* uchun odamovilik, muomalada va atrofdagilar bilan aloqa o‘rnatishda qiynalish, o‘zi bilan o‘zi bo‘lib qolish xosdir;

– *ekstrovert turga* his-hayajonga tamomila berilganlik, ba‘zan muomala va faoliyatning zarurligi va qimmatidan qat‘i nazar, unga intilish, ko‘p gapirish, qiziqishlarining doimiy emasligi, ba‘zan maqtanchoqlik, yuzakilik, konformlilik xos;

– *boshqarib bo‘lmaydigan tur* – bunga g‘ayri-tabiiylik, munozaralilik, e‘tirozlarga murosasizlik, ba‘zan esa shubhalanib qarash xos.

Xarakterning tarkib topishi muayyan qonuniyatlar ta‘sirida amalga oshadi. Xarakterning har bir xislati shaxs munosabatlariga bog‘liq bo‘lsa, ular, o‘z navbatida, ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir xil egizaklarda turlicha ijtimoiy muhitda har xil xarakter xislatlari shakllanadi. Shu sababdan, ijtimoiy tuzumni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (xislatlari) tarkib topishiga ham katta ta‘sir o‘tkazadi.

Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bog‘liq tarzda, oilada, bolalar va mehnat jamoalarida xayrixohlik, o‘rtoqlik, o‘zaro yordamlashish, hamkorlik yoki, aksincha, johillik, zolimlik, badjahllik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzandlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar ko‘rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning o‘ziga xos belgilari shakllanadi. Bolalar bog‘chasi-dagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar ham xarakterning maxsus

xislatlarini tarkib toptiradi. Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi.

Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter xislatlari nihoyat darajada barqaror bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Xarakter xislatlarining chuqurligi, barqarorligi, doimiyliги ko'p jihatdan shaxs munosabatlarining onglilik darajasiga bog'liq. Insonning rostgo'ylik, mehnatsevarlik xislatlari tasodifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, aqidalariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo'laveradi.

Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgan taqdirdagina xarakter xislatlarini belgilash, tavsiflash imkoniyati vujudga keladi.

Xuddi temperament kabi xarakter ham kishining fiziologik xususiyatlariga va, avvalo, *asab tizimi* turiga bog'liqdir. Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularning fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lib, aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi *dinamik xususiyat* deyiladi.

Xarakter xislatlarining dinamik xususiyati temperament xususiyatlariga bog'liqdir. Temperamentning xususiyatlari xarakterning muayyan tomonlari rivojlanishiga *qarshilik ko'rsatishi* yoki *yordam berishi* mumkin. Xolerik yoki sangvinik tipdagi odamga qaraganda, flegmatik tipdagi odam o'zida tashabbuskorlik va qat'iylikni tarkib toptirishi qiyinroqdir. Jur'atsizlik va vahimani bartaraf etish melanxolik uchun jiddiy muammo hisoblanadi.

Xarakterning jamoada shakllantirilishi xolerik tipdagi kishilarda o'zini tuta bilishni va o'ziga tanqidiy ko'z bilan qarashni, sangviniklarda sabotlilikni, flegmatiklarda faollikni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratadi¹.

Xarakter kishining xulq-atvor dasturidir. Kishining faoliyati, uning xulq-atvori, eng avvalo, uning o'z oldiga qo'ygan maqsadlari bilan belgilanadi va shaxsining yo'nalganligi – qiziqishlari, ideallari va e'tiqodining majmui doimo uning xulq-atvori va faoliyatining asosiy determinanti bo'lib qoladi.

¹ Umumiy psixologiya / A. V. Petrovskiy tahriri ostida. – T., 1992. – 467-b.

Biroq shaxs yoʻnalishida koʻplab umumiylik boʻlgan va maqsadlari bir-biriga toʻgʻri keladigan ikki kishida ana shu maqsadlarga erishish uchun ular foydalanayotgan usullarda jiddiy farqlar boʻlishi mumkin. Ana shu farqlar ortida shaxs xarakterining xususiyatlari turadi. Kishining xarakteridagi tipik holatlarda goʻyo uning xulq-atvori uchun tipik dasturning poydevori qoʻyilgan boʻladi.

Shunday qilib, xarakterning xususiyatlari muayyan undovchi, vajasabab bildiruvchi kuchga ega boʻladi, bu kuch koʻpincha xatti-harakat usulini tanlash, muayyan qiyinchiliklarni yengish zarur boʻlgan vaqtlarda, stress holatlarida eng koʻp darajada namoyon boʻladi.

Xarakter va kishining tashqi koʻrinishi. Psixologiya tarixida xarakterni inson bosh suyagining shakliga, yuz tuzilishiga, qaddi-qomatiga (tana tuzilishiga va boshqalarga) bogʻliq qilib qoʻyadigan va shu yoʻl bilan xarakter xususiyatlarining sirini ochish yoʻlini aniqlash, yaʼni ayrim tashqi alomatlariga qarab kishi xarakterini ochish nazariyalari koʻp boʻlgan.

Arastu va Aflotun kishi xarakterini tashqi koʻrinishiga qarab aniqlashni taklif qilgan edilar. Ularning fikricha, kishining tashqi koʻrinishida qandaydir hayvon bilan oʻxshashlik belgisini topish tavsiya qilinardi, soʻngra esa uning xarakterini ana shu hayvonning xakteri bilan aynan bir xil deb qarash kerak edi. Masalan, Arastuning aytishi-cha, buqaniki singari yoʻgʻon burun ishyoqmaslikni bildiradi va h.k.¹

XVIII asrda Iogan Kaspar Lafaterning fiziologik tizimi mashhur boʻlib ketdi. U inson boshi «qalbini koʻrsatadigan oyna» boʻlib sanaladi va uning tuzilishini, bosh suyagining konfiguratsiyasini, imoishorasini oʻrganish kishi xarakterini oʻrganishning asosiy yoʻli deb hisobladi. Lafaterning mashhur odamlar shaxsi ustida oʻtkazgan bir qator oqilona kuzatishlari uning ilmiy jihatdan mutlaqo ahamiyatsiz, lekin juda qiziqarli «Fiziognomika» kitobida jamlangan.

Lafaterning oʻlimidan keyin koʻp oʻtmay paydo boʻlgan yangi taʼlimot *frenologiya* degan nom oldi. Frenologiya nemis vrachi Frans Gallning nomi bilan bogʻlangandir. Gall taʼlimotining asosida xakterning barcha xususiyatlari bosh miya yarim sharlarida oʻzlarining qatʼiy ixtisoslashgan markazlarga ega degan fikr yotadi. Bu fazilatlar-

¹ Koʻrsatilgan asar.

ning rivojlanish darajasi miyaning tegishli qismlari kattaligiga to‘g‘ri-dan-to‘g‘ri bog‘liqdir.

Gallning fikriga ko‘ra, bosh suyaklari miyaning qabariq va churqa joylariga aniq mos kelganligi uchun ham, uning ruhiy belgilarini aniq aytib berish uchun kishining bosh suyagiga bir nazar tashlash yoki shunchaki boshning «bo‘rtiq joylarini» ushlab ko‘rish aftidan yetarli bo‘lsa kerak.

Bu ta‘limotda umuman miya yarim sharining tuzilishi shaxs xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi, degan to‘g‘ri boshlang‘ich fikrdan tashqari barchasi nihoyat darajada noto‘g‘ridir.

Gall maxsus frenologik xaritalar tuzib chiqdi. Ularda bosh suyagining yuzasi 27 qismga taqsimlanib, ulardan har biriga ma‘lum bir ruhiy sifat, masalan, ehtiyotkorlik va uzoqni o‘ylab ish qilish, ashaddiylik va qotillikka moyillik, ayyorlik, doimiylik, qat‘iylik va qaysarlik kabilar mos keladi.

Ko‘p o‘tmay anatomik tadqiqotlar miyaning do‘ngliklariga bosh suyagining qabariqligi butunlay to‘g‘ri kelmasligini ishonarli qilib ko‘rsatdi. Bosh suyagi, frenologlar o‘ylaganidek, miyaning shakliga qarab qo‘yilmagandir. Frenologik xaritani tuzishga asos bo‘lgan metod ham noilmiy bo‘lib chiqdi.

Psixik qobiliyatlarning markazlari to‘g‘risidagi Gallning afsonaviy xomxayollari noilmiydir. Lekin uning miyaning turli bo‘linmalari psixologik xususiyatlar va jarayonlar uchun javobgardir, degan fikrida jon bor edi.

Xarakter va holat. Xarakter shaxsning atigi bir tomoni, lekin bu shaxs degani emas. Ekstremal vaziyatda yoki shunchaki tanlash vaziyatida qoldirilgan kishi mavjud holatlardan ustun bo‘lishga, shu jumladan, xususan o‘z xarakteridan yuqori ko‘tarilishga ham qodirdir.

Psixologiya fanida xarakter va qobiliyatning shakllanib borishi bevosita shaxsning yosh davrlariga bevosita bog‘liqdir. Ma‘lumki, har bir yosh davri o‘ziga xos belgiga ega bo‘lib, uning o‘rnini hech qanday yosh davri bosa olmaydi. Biroq turli shaxslarda yosh davrlari turlicha kechishi fan nuqtai nazaridan izohlangan.

Temperamentning xususiyatlari xarakterning ko‘rinishlariga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi, ularning paydo bo‘lishi va kechishining dinamik xususiyatlarini belgilab beradi.

Xarakter tuzilishining qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda, muhim tarbiyaviy xulosalar chiqarish mumkin. Xarakter xislatlarining ba'zi nuqsonlari (qo'pollik va yolg'onchilik)ni bartaraf qilish, uning ijobiy xususiyatlari (xushfe'llik va rostgo'ylik)ni shakllantirish mud-daosi rejalashtirilgan dasturda amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki insonlarga nisbatan to'g'ri munosabatni tarkib toptirmay turib, illatga qarshi kurashib, ijobiy fazilatni shakllantira olmaymiz.

Shu narsa ma'lumki, shaxsda o'zaro bir-biriga bog'liq xususiyatlarning yaxlit bir tizimini tarkib toptirish mumkin, xolos. Mazkur jarayonda xususiyatlar tizimini shakllantirishning muhim shartlaridan biri shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlarini tarkib toptirishdan iboratdir.

2. Qobiliyat va iste'dod haqida tushuncha

Qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir.

Qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar, ya'ni bir odamning boshqa bir odamdan farq qiladigan belgilari sifatida ta'riflanadi.

Psixologiya metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatdagi zaruriy mahorat darajasi hisoblanadi. Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos.

Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarini atrof muhitdagi odamlar tan olmagan, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalarning o'qigan davrida buyuk olim bo'lib yetishishiga hech qanday kafolat yo'q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko‘nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo‘ladi. Faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar, qobiliyatlar mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo‘ladigan individual-psixologik xususiyati *qobiliyatlar* deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba‘zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq: a) shaxsning muayyan sifatlari yig‘indisi belgilangan vaqt oralig‘ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa, psixologik sifatlari, ya‘ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir).

Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi. Psixologiyada qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatlari yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o‘z qobiliyatlari bo‘yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o‘rtasida sifat va miqdor jihatidan farqlar ko‘p bo‘lishi mumkin. Qobiliyatlarning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdoriy tavsifi esa faoliyatga qo‘yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo‘sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya‘ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog‘lik tez, oson, puxta foydalana olishini namoyon qiladi.

Qobiliyat xususiyatlarining sifat jihatidan talqin qilinishida, birinchidan, maqsadga turlicha yo‘llar orqali erishishga imkon beruvchi «o‘zgaruvchan miqdor» majmui tariqasida, ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta‘minlovchi shaxsning individual-psixologik xislatlari (fazilatlari)ning murakkab majmuasi ko‘rinishida gavdalanadi.

Shaxsning qobiliyatida mavjud bo‘lgan o‘rnini bosish (kompensatorlik) imkoniyati eshitishdan mahrum insonlarni maxsus o‘qitish orqali ro‘yobga chiqadi. Hayotda ko‘zi ojiz musiqachi, artist, shoir, rassom, muhandis va boshqa shu kabi kasb egalari yetishib chiqqanligi

ko'p uchraydi. Hatto eshitish qobiliyati past yoki umuman yo'qligi ham kasbiy-musiqaviy qobiliyatning rivojlanishiga keskin xalaqit bermasligi mumkin.

Bu psixologik hodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordamida o'stirish, ya'ni kompleksatorlik xususiyati) har bir shaxs uchun kasb tanlash va qayta kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyoqi) sohasida mislsiz keng ko'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli sohalari hamda jabhalari o'z o'rnini topa oladilar hamda yuksak yutuqlarga erishadilar, hatto bir necha faoliyat turida muvaffaqiyatlar qozonish ham mumkin.

Psixologiyada qobiliyatlarni miqdor jihatdan o'lchash muammosi o'ziga xos tarixga ega. XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida qator psixologlar (Kettel, Termin, Spirmen va boshqalar) ommaviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amalga oshirish zarurati bilan bog'liq bo'lgan talablar ta'siri ostida ta'lim olayotganlarning qobiliyat darajasini aniqlashni taklif qilib chiqdilar. Bu bilan shaxsning mansabdorlik darajasida tutgan o'rni va uning u yoki bu mehnat faoliyatida, oliy o'quv yurtlarida ta'lim olishida, ishlab chiqarishda, armiyada va ijtimoiy hayotda rahbarlik lavozimlarini olishga layoqatlarini aniqlash taxmin qilingan edi.

Biroq qobiliyatlarni miqdor jihatdan baholash muammosi jamiyatda paydo bo'lish davridan e'tiboran ikki xil xususiyat kasb etdi. Bir tomondan, u mehnatkash kishining real imkoniyatlarini obyektiv ravishda aniqlashga imkon beradi. Busiz amalda kasb tanlashga yo'llash uchun layoqatli kishini topish va bu ishga layoqatli kishilarni tanlash qiyin bo'lur edi. Mehnat faoliyatida inson omili (ya'ni real inson va uning qobiliyatlari) e'tiborga olinmaydigan oldingi davrga nisbatan qobiliyatlar psixologiyada miqdoriy tadqiqotlar g'oyasining ilg'orligi ana shundadir.

Kishi egallagan faoliyat (mehnat, o'qish, sport va shu kabi)lar uning psixologik fazilatlari (aqliy xususiyatlari, emotsional-irodaviy sohalari, sensomotorikasi)ga yuksak talablar qo'yadi. Bu talablarni qandaydir bitta sifat, hatto u taraqqiyotning juda yuksak darajasiga erishgan bo'lsa ham, qondira olmaydi. Alohida olingan bitta psixik xususiyat faoliyatning yuksak mahsuldorligini ta'minlay oladi, butun qobiliyatlarning ekvivalenti sifatida namoyon bo'ladi, degan fikr ilmiy

haqiqatga to'g'ri kelmaydigan fikrdir. Qobiliyatlar murakkab struktura ega bo'lgan psixik fazilatlar yig'indisidan iboratdir.

Qobiliyat sifati namoyon bo'ladigan fazilatlar yig'indisining tuzilishi pirovard natijada aniq faoliyat talablari bilan belgilanadi va faoliyatning har xil turlari uchun turlicha bo'ladi.

Qobiliyatlarning tuzilishi. Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u xoh ta'lim, xoh mehnat, xoh o'yin, xoh sport bo'lishidan qat'i nazar, uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, emotsional-irodaviy jabhalariga, sensomotor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablarni qo'yadi va ularning hamkorlikdagi sa'y-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat harchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatning yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch-quvvat tariqasida vujudga keladi, degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir deyish juda o'rinlidir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun quyida ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz:

1) matematik qobiliyat: matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan oson o'tish, masala yechishda fikr yuritishning tezligi kabilar;

2) adabiy qobiliyat: nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali timsollarning jonliligi, «til zehni», behisob xayolot, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar.

Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va

shunga o'xshash qobiliyatlarning tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Qobiliyatlar asosan ikki turga bo'linadi: *umumiy va maxsus qobiliyatlar*. Shaxsning umumiy qobiliyatlari yoki umumiy fazilatlari ularning to'laqonli muayyan psixologik ko'rinishlari bo'lib, ularni tadqiq qilishga psixologlar allaqachon kirishgan. Muayyan faoliyat sharoitlarida qobiliyat sifatida namoyon bo'ladigan shaxsning bunday umumiy fazilatlari jumlasiga odamlarning uch turidan bittasiga mansubligini ko'rsatadigan individual-psixologik fazilatlar kiradi.

I. P. Pavlov asarlarida «badiiy», «fikrlovchi» va «o'rta» tiplar deb qayd qilingan mazkur tipologiya kishining oliy asab faoliyati unda ikkita signal tizimi mavjudligi bilan belgilanishiga muvofiq ta'limot bilan bog'langandir. Birinchi signallar tizimi obrazli, emotsional va ikkinchisi ana shu obrazlar haqida so'zlar orqali signal berish bilan bog'liq, ya'ni signallarning signali bilan bog'liq.

Garchi qobiliyatlarning rivoji har turli odamlarda mutlaqo bir xil bo'lmagan tabiiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lsa ham, yuqorida ko'rib o'tilgan iste'dod nishonalari va qobiliyatlar o'rtasidagi nisbat, qobiliyatlar shunchaki tabiat in'omi emas, balki kishilik tarixining mahsuli ekanligini ko'rsatadi.

Iste'dod, uning tuzilishi va paydo bo'lishi. Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi *iste'dod* deb ataladi. Iste'dodning ijtimoiy-tarixiy, tabiiy nuqtai nazardan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi, chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatining muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga *iste'dod* deyiladi.

Iste'dodning asosiy belgilari quyidagilar:

- a) muvaffaqiyatni ta'minlash;
- b) faoliyatni mustaqil bajarish;
- c) originallik unsurining mavjudligi;
- d) qobiliyat hamda iste'dodlar yig'indisidan iborat ekanligi;
- e) individual-psixologik xususiyatga egaligi;
- f) ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi, yaratuvchi imkoniyatga egaligi kabilar.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirgan holda ikki xil xususiyatli fikrni alohida ta'kidlab o'tish iste'dod tuzilishini oson tushunish imkoniyatini yaratadi:

– iste'dod shaxs psixik xislatlarining shunday murakkab birikmasidirki, uni: a) alohida, yagona maxsus qobiliyat bilan; b) xotiraning yuksak mahsuldorligi orqali; c) hatto noyob (kamyob, nodir) sifat tariqasida o'lchab bo'lmaydi;

– shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud emasligi hamda yetarli darajada taraqqiy etmaganligi iste'dodning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarning jadal takomillashuvi orqali ularning o'rnini bosishi (kompensatsiya qilishi) mumkin.

Iste'dod o'zining umumiy va maxsus sifatlari yig'indisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Iste'dod mahoratning dastlabki sharti hisoblansa-da, lekin ular bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadi. Iste'dod katta, ijodiy va zo'r mehnat mahsulidir, mehnat esa hayotiy tajriba va ko'nikmalar zaruriy majmuasining manbai hisoblanadi. Ijodiyotning sharti hayotiy tajriba, zaruriy ko'nikma va malakalar yig'indisining mavjudligidir.

Ijodiy faoliyat iste'dodning ajralmas qismi hisoblanib, bunda *ruhlanish* deb nomlangan psixologik holat alohida ahamiyat kasb etadi. Ruhlanish esa faoliyat mahsuldorligi ortishiga qaratilgan ijodiy lahzadan iborat. Iste'dod imkoniyat tariqasida psixologik hodisa, mahorat esa haqiqatga aylangan imkoniyatning gavdalanishi hisoblanadi. Psixologik nuqtai nazardan haqiqiy mahorat shaxs iste'dodining faoliyatda namoyon bo'lishidir.

Qobiliyatlar va iste'dodning tabiiy sharoitlari. Odatda qobiliyatlar insonga shaxsning barcha individual-psixologik xususiyatlari kabi tabiat tomonidan tug'ma ravishda tayyor holda berilmaydi, balki hayot davomida va faoliyat jarayonida shakllanadi. Ilmiy psixologiya qobiliyatlarning tug'maligi nazariyasini inkor etib, shaxs qobiliyatlarining noma'lum tabiiy omillar tomonidan azaliy belgilanishi to'g'risidagi tasavvurlarga qattiq zarba beradi.

Shuni uqtirish joizki, qobiliyatning tug'maligini inkor qilish mutlaq xususiyatga ega emas, albatta. Lekin qobiliyatning tug'ma ekanligini tan olmaslik, miya tuzilishi bilan bog'liq differensial xususiyatlarning tug'maligini inkor qiladi, degan so'z emas. Layoqat esa qobiliyatning tabiiy zamini sifatida faoliyatda muhim o'rin tutadi.

Layoqat deb qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlariga aytiladi.

Tugʻma layoqat jumlasiga nozik hid sezish, binobarin, bilish analizatorlarining alohida yuksak sezgirligi muvofiqdir.

Shaxs muayyan tabiiy layoqatga ega boʻlsa, u holda oʻziga taalluqli qobiliyatlarni rivojlantirish nisbatan oson kechadi. Insonlarning kasbiy qobiliyati ular layoqatlarining rivojlanish mahsulidir. Layoqat koʻp qirrali psixik hodisa boʻlganligi tufayli, faoliyat talablarining xususiyatiga bogʻliq ravishda, bir xil layoqatlar negizida har xil qobiliyatlar rivojlanishi kuzatiladi.

Qobiliyatning rivojlanishi shaxsning tarkib topishi bilan uzviy uygʻunlikka ega boʻlib, inson kamoloti har ikkala omilning oʻzaro hamkorligini talab qiladi. Isteʼdodli oʻquvchilar va talabalar shakllanishi ijtimoiy muhit, ijtimoiy institutlar, maʼnaviyat asoslari hamda oʻzini oʻzi namoyon etish, oʻzini oʻzi kashf qilish, oʻzini oʻzi rivojlantirish asosida amalga oshishi odatiy ijtimoiy psixologik qonuniyat tariqasida xizmat qiladi.

Qobiliyatning shakllanishi. Qobiliyatlar va isteʼdodlarni shakllantirish muammosi katta ijtimoiy va davlat ahamiyatiga ega boʻlgan muammodir. Bunda hamma bolalardagi qobiliyatlarni har tomonlama rivojlantirish vazifasi ayrim isteʼdodli bolalardagi maxsus isteʼdodlarni rivojlantirish vazifasiga qarama-qarshi qoʻyilmaydi.

Shunday qilib, qobiliyatlar insonning hayotidagi eng muhim individual-psixologik xususiyatlardan biri hisoblanadi. Qobiliyatlar tuzilishiga koʻra juda murakkab tizimni tashkil etadi. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatida qobiliyat asosiy oʻrinni egallaydi. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining individual-psixologik xususiyatlari, yaʼni temperamenti, xarakteri, maxsus va umumiy qobiliyatlari jinoyatchilikning oldini olishda va jinoyatchilarni qayta tarbiyalashda yetakchi oʻrinlardan biri boʻlib hisoblanadi.

Shunday qilib, psixologiyada xarakterning quyidagi tizimini eʼtirof etishimiz mumkin:

- mehnat faoliyatida namoyon boʻladigan xarakterli xususiyatlar;
- insonlarga nisbatan munosabatlarda namoyon boʻladigan xarakterli xususiyatlar;
- oʻz-oʻziga munosabatga aloqador xarakterli xususiyatlar;
- narsa va hodisalarga nisbatan munosabatlarda namoyon boʻladigan xususiyatlar.

Demak, individual-psixologik xususiyatlar shaxs ongli hayotining ajralmas qismi, idroki, xotirasi va fikrlariga yoʻnaltirilgan muhim predmet ekan. Chunki aynan ular shaxsning turli faoliyatlarini amalga oshirish va shularni bajarishdagi individual-psixologik xususiyatlariga bevosita bogʻliqdir.

7-ma'ruza

FAOLIYAT PSIXOLOGIYASI

1. Faoliyatning tuzilishi haqida tushuncha.
2. Ko'nikma va malakalar.
3. Faoliyatning asosiy turlari.

1. Faoliyatning tuzilishi haqida tushuncha

Milliy istiqlol mafkurasini yoshlar ongiga singdirish ta'lim-tarbiyaning turli shakllari orqali amalga oshiriladi. Buning uchun ta'lim muassasalarida bolalar va talabalarning yoshiga mos ravishda, milliy istiqlol mafkurasini singdirishning differensial pedagogik-psixologik dasturini yaratish lozim. Milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalari xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo'lidagi bosh g'oyasidan kelib chiqadi va o'zining mazmun-mohiyati, falsafasi, jozibasi bilan uni xalqimiz ongiga yanada chuqurroq singdirishga xizmat qiladi.

Mehnat jamoalari inson umrining asosiy qismi o'tadigan, uning tafakkuri, hayotga munosabati shakllanadigan ijtimoiy-ma'naviy muhitdir. Ular kishida jamoa ruhi, mehnatsevarlik, omilkorlik, adolat tushunchasi, mehr-oqibat tuyg'ularini tarbiyalaydigan o'ziga xos maskan hisoblanadi.

Mehnat jamoalari turli millat va dinga mansub odamlarni do'stlik va hamjihatlik, o'zaro manfaatdorlik asosida hamkorlik qilish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishga o'rgatadi. Bu esa, o'z navbatida, sog'lom ma'naviy muhitni vujudga keltirishda muhim omil vazifasini bajaradi.

Psixologiya fani uchun eng murakkab muammolar qatoriga uning asosiy kategoriyalari bo'lmish shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, ong tavsifi, ularning takomillashuv bosqichlari, xususiyatlari, aks ettirish imkoniyatlari, hukm surish qonuniyatlari va mexanizmlari bo'yicha aniq fikrlarni bildirish masalalari va vazifalari kiradi.

Shu munosabat bilan, umumiy psixologiya faniga kirish vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, tinglovchilarni, avvalo, shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va jamoadagi munosabati haqida, uni tadqiq qilish metodlari to'g'risida, ong va psixika, asosiy psixik jarayonlar-

ning qonuniyatlari haqida tegishli bilimlardan xabardor etgan holda ularni professional ishga nazariy va amaliy jihatdan tayyorlashdan iborat aniq vazifani o‘z zimmasiga oladi.

Tirik mavjudotlarning atrofdagi olam bilan hayotiy ahamiyatga molik bog‘lanishlar bo‘lishini ta‘minlaydigan faoliyati ularga xos yalpi xususiyat hisoblanadi. Faollik tirik mavjudotda «o‘z kuchi bilan javob qilish» qobiliyatining borligidir.

Jonli mavjudotni muayyan tarzda va muayyan yo‘nalishda harakat qilishga undaydigan ehtiyojlar uning faolligi manbai bo‘lib hisoblanadi. Ehtiyoj jonli mavjudotning hayot kechirishidagi aniq shart-sharoitlarga uning qaramligini ifoda etuvchi va bu shart-sharoitlarga nisbatan uning faolligini vujudga keltiruvchi holatdir.

Kishining faolligi ehtiyojlarining qondirilishi jarayonida namoyon bo‘ladi. Xuddi shu o‘rinda odam bilan hayvonning xatti-harakatlari faolligi o‘rtasidagi tafovutlar ayon bo‘ladi. Hayvon o‘z ehtiyojlarining obyektini egallab olish uchun faol intilishga da‘vat etishi ehtimoli borligini o‘zining tabiiy tuzilishiga ko‘ra bamisoli oldindan bilishi tufayli faollik bilan harakat qiladi. Hayvonlar ehtiyojining qondirilish jarayoni ularning muhitga yaxshiroq moslashuvini ta‘minlaydi.

Odamning faolligi va faollikning manbai bo‘lgan insoniy ehtiyojlari tamomila boshqacha manzara kasb etadi. Kishining ehtiyoji uni tarbiyalash, ya‘ni kishilik madaniyati olami bilan yaqinlashtirish jarayonida shakllanadi.

Kishining o‘z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shaklini egallashning faol, muayyan maqsadga yo‘naltirilgan jarayoni sifatida alohida ajralib turadi.

Ehtiyojlar qondirilishi jarayonida rivojlanib va o‘zgarib boradi. Kishining ehtiyojlarini to‘liq qondirish uni har tomonlama rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Kishining ehtiyojlari ham ijtimoiy, ham shaxsiy xususiyatga ega-dir. Bu, birinchidan, hatto shunchaki tor ma‘nodagi shaxsiy xususiyatga ega bo‘lib tuyuladigan ehtiyojlarni qondirish uchun ham ijtimoiy mehnat taqsimotining mahsulidan foydalanilishida o‘z ifodasini topadi. Ikkinchidan, kishi o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun mazkur ijtimoiy muhitda tarixan tarkib topgan vositalar va usullardan foydalanadi hamda muayyan shart-sharoitlarga ehtiyoj sezadi. Nihoyat, uchinchidan, kishining ko‘pgina ehtiyojlari uning tor ma‘nodagi

shaxsiy talab-ehtiyojlaridan ko‘ra ko‘proq kishi o‘zi mansub bo‘lgan va birgalikda mehnat qiladigan jamiyatning, jamoaning, guruhning ehtiyojlarini ifodalaydi – jamoa ehtiyojlari kishining shaxsiy ehtiyojlari tusini oladi.

Ehtiyojlar kelib chiqishiga ko‘ra tabiiy va madaniy bo‘lishi mumkin. Tabiiy ehtiyojlarda kishining faollik kasb etayotgan faoliyati uning hayoti va avlodining hayotini saqlash uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarga bo‘ysunganlikda ifodalanadi. Barcha odamlarda ovqatlanish, suv ichish, qarama-qarshi jinsning mavjud bo‘lishi, uxlash, sovuqdan va haddan ziyod issiqdan saqlanish kabilarga tabiiy ehtiyoj bo‘ladi. Agar tabiiy ehtiyojlardan qaysi biri ma’lum darajada uzoq vaqt davomida qondirilmasdan qolsa, odam muqarrar ravishda halok bo‘ladi yoki sulolasini davom ettirish imkoniyatidan mahrum bo‘ladi.

Madaniy ehtiyojlarda odamning aktiv faoliyati insoniyat madaniyatining mahsuliga bog‘liq ekanligi ifodalanadi. Uning ildizlari butunlay kishilik tarixining sarhadlariga borib taqaladi. Turli iqtisodiy va ijtimoiy tuzum sharoitida kishida uning tarbiyasiga va xulq-atvorning keng yoyilgan hamda udum bo‘lgan odatlari va shakllarini o‘zlashtirishiga bog‘liq turli madaniy ehtiyojlar tug‘iladi. Agar kishining madaniy ehtiyojlari qondirilmasa, u halok bo‘lmaydi, lekin undagi odamiylik sifatleri jiddiy zararlanadi.

Ehtiyojlar o‘z predmetining xususiyatiga ko‘ra moddiy va ma’naviy bo‘lishi mumkin. Moddiy ehtiyojlarda kishining moddiy madaniyat predmetlariga qaramligi (ovqatlanishga, kiyinishga, uy-joyga, maishiy turmush ashyolariga va boshqa narsalarga ehtiyoj sezishi), ma’naviy ehtiyojlarda esa ijtimoiy ong mahsuliga tobeligi ifodalanadi. Ma’naviy ehtiyojlar ma’naviy madaniyatni yaratish va o‘zlashtirishda o‘z aksini topadi.

Ma’naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liqdir. Ma’naviy ehtiyojlarni qondirish uchun moddiy ehtiyojlar predmeti hisoblanmish moddiy narsalar (kitoblar, gazetalar, yozuv va nota qog‘ozlari va shu kabilar) talab qilinishi, shubhasiz.

Ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyatga undovchi va uning yo‘nalishini belgilovchi sabablar *motivlar* deyiladi. Unda subyektning faolligi namoyon bo‘ladi.

Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o‘rganishda motivlar xususiyatini bilish va ularni o‘zgartirish muammosi ahamiyatga ega.

Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishish motivi bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D. Maklelland, D. Atkinson va nemis olimi Xekxauzenlar hisoblanadi.

Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishni ta'minlovchi, asosan ikki turdagi: *muvaffaqiyatga erishish* hamda *muvaffaqiyatsizliklardan qochish* motivi bor. Odamlar ham u yoki bu faoliyatga kirishishda qaysi motivni mo'ljallashlariga qarab farqlanadi. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo'lsa ham, yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad hisoblanadi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha imkoniyatlar – tanish-bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqa xulq-atvorni muvaffaqiyatsizlikdan qochish motiviga tayanagan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli o'laroq, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham, muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli, ularda ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash holat kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchrab, «o'zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladi.

Hayvonning xatti-harakati hamisha u yoki bu ehtiyojni qondirishga bevosita yo'naltirilgan bo'ladi. Ehtiyoj hayvonni faqat faollikka undab qolmasdan, balki ushbu faollikning shakllarini ham belgilaydi. Odamning xulq-atvori esa butunlay boshqacha tarkib topgandir.

Asl ma'nodagi ehtiyojning o'zi emas, balki uni qondirishning jamiyatda qabul qilingan usullari xatti-harakatning shakllarini keltirib chiqaradi. Agar hayvonlarning xatti-harakati butunlay atrof muhit bilan belgilansa, kishining faolligi uning ilk yoshlaridanoq butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga ko'ra yo'naltirib boriladi.

Faoliyat kishining anglanilmagan maqsad bilan boshqarib turadigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) faolligidir. Faoliyat bilish va iroda bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularga tayanadi, bilish va irodaviy jarayonlarsiz uning yuz berishi mumkin emas.

Faoliyat voqelikka nisbatan faol munosabat bildirishning shunday bir shaklidirki, u orqali kishi bilan uni qurshab turgan olam o'rtasida real bog'lanish hosil qilinadi. Odam faoliyat orqali tabiatga, narsalarga, boshqa kishilarga ta'sir ko'rsatadi.

Faoliyatning bitta oddiy joriy vazifani bajarishga yo'naltirilgan, nisbatan tugallangan har bir shunday qismini *harakat* deb atash mumkin.

Harakat qay yo'sinda nazorat qilib boriladi? Bu o'rinda ko'p narsa aniqlangan emas. Bu, shubhasiz, sezgi a'zolari (ko'rish, eshitish, muhakmlar sezgisi) vositasidagina ro'y berishi mumkin.

Ko'rib turganimizdek, ushbu barcha mo'ljallar sa'y-harakatlarni harakat maqsadiga muvofiq tarzda belgilaydi. Kishining maqsadi ko'pincha muayyan vaqt ichida va harakatlar yordamida erishishi mumkin bo'lgan narsalardan iborat bo'ladi. Demak, maqsad miyada faoliyatning bo'lajak natijasining timsoli, o'zgarib turadigan andazasi tarzida namoyon bo'ladi. Aynan o'sha orzu qilingan (ehtiyoj sezilsa) bo'lg'usi andaza bilan harakatning amaldagi natijalari taqqoslanadi, aynan o'sha andaza sa'y-harakatlarning shakl-shamoyilini belgilab va to'g'rilab turadi.

Tashqi, real harakatdan ichki, timsoliy harakatga bu xildagi o'tish jarayonini *interiorizatsiya* (tom ma'noda aytganda, ichki tarzga aylanish) deb ataladi. Interiorizatsiya tufayli kishi psixikasi ma'lum bir vaqt ichida e'tiborda bo'lmagan narsalarning timsolidan foydalanish qobiliyatiga ega bo'ladi. Kishi muayyan daqiqa chegaralaridan tashqariga chiqib «xayolida» o'tmishga va kelajakka, vaqtga va bo'shliqqa erkin ko'chib o'tadi.

Psixologiya interiorizatsiyaning qanday yuz berishini barcha jihatlariga qadar to'liq bilmaydi. Lekin shu narsa aniq isbot qilinganki, bunday o'zgarishning muhim quroli bo'lib so'z, o'zgarish vositasi bo'lib esa nutqiy faoliyat xizmat qiladi. So'z buyumlarning muhim xossalarini va axborotdan foydalanishning insoniyat amaliyotida yuzaga kelgan usullarini belgilaydi va o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham so'zlarni to'g'ri ishlatishga o'rganish ayni chog'da buyumlarning muhim xususiyatlarini va axborotdan foydalanishning usullarini o'zlashtirishdan iboratdir.

Kishi faoliyatining tashqi (jismoniy) va ichki (psixik) jihatlari chambarchas bog'liqdir. Tashqi jihat – odam tashqi olamga ta'sir ko'r-

satish uchun qiladigan sa'y-harakatlar – motivlashtiruvchi, bilishga undovchi va boshqaruvchi ichki (psixik) faoliyat bilan belgilanadi va yo'naltiriladi. Ikkinchi tomondan, butun ana shu ichki, psixik faoliyat buyumlar va jarayonlarning xususiyatlarini o'zida namoyon qiladigan, ularning maqsadga muvofiq tarzda qayta o'zgartirilishini amalga oshiradigan, psixik andazalarning o'xshashlik darajasini, shuningdek erishilgan natijalar va harakatlarning kutilganlariga muvofiqligi darajasini ko'rsatadigan tashqi jihat tomonidan yo'naltirilib va nazorat qilib turiladi.

Shunga muvofiq tarzda tashqi, muayyan faoliyatni ham ichki, psixik faoliyatning *eksterizatsiyalashuvi* (tom ma'noda ichki tarzda aylanishi) deb qarash mumkin.

Shunday qilib, faoliyat haqida gapirish mumkin bo'lishi uchun kishi faolligida anglanilgan maqsadning mavjudligini aniqlash lozim. Faoliyatning barcha qolgan jihatlari – uning motivlari, bajarilish usullari, tegishli axborotni tanlash va qayta ishlash anglanilgan bo'lishi ham, anglanilmagan bo'lishi ham mumkin.

2. Ko'nikma va malakalar

Har qanday harakatning tahlil etilgan jihatlari tegishli tarzda uning motor (harakat), sensor (emotsional) va markaziy qismlari deb atash mumkin. Shunga muvofiq, ushbu qismlarning harakatini amalga oshirish jarayonida bajariladigan vazifalarni ijro etish, nazorat qilish va boshqarib turishda foydalanadigan yo'l-yo'riqlar ushbu faoliyatning *usullari* deb ataladi.

Kishida maqsadga muvofiq tarzda sa'y-harakatlarni ijro etish va boshqarishning aynan shu tarzda avtomatlashuvi *malaka* deb ataladi. Malaka mashq qilish jarayonida ish-harakatlarni bajarishning avtomatlashgan usullari hisoblanadi.

Malakalar interferensatsiyasi (lotincha inter – orasida, ferens – tarqatuvchi) deb avval hosil qilingan malakalarning keyinchalik boshqa yangi malakalarning hosil bo'lish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi natijasida yangi malakalarning susayib qolishiga aytiladi.

Harakatning shu tarzda qisman avtomatlashuvi tufayli uning tuzilishida ro'y beradigan o'zgarishlar quyidagilardan iboratdir:

1) sa'y-harakatlarning ijro etilish usullari o'zgaradi. Bunga qadar o'z holicha yuz berib kelgan qator juz'iy sa'y-harakatlar yagona jarayonga, tarkibga kiruvchi alohida sodda sa'y-harakatlar o'rtasida to'siqlar va uzilishlar mavjud bo'lmagan bitta murakkab sa'y-harakatga qo'shib ketadi:

a) ortiqcha va keraksiz sa'y-harakatlar bartaraf etiladi;

b) mujassamlashuv yuz beradi;

2) harakatni sensor nazorat qilish usullari o'zgaradi. Sa'y-harakatlarning bajarilishini ko'rish orqali nazorat qilish mushaklar yordamida (kinistetik) nazorat bilan almashadi. Bunga tajribali mashinistkaning harflarga qaramasdan yozishi, malakali chilangarning uskunaning ustiga bolg'a bilan urayotganda ko'rish nazoratini ishga solmasligi misol bo'ladi:

a) maxsus sensor sintezlar hosil bo'ladi;

b) harakat natijalarini nazorat qilish uchun muhim bo'lgan mo'ljallarni tez farqlash va ajratish qobiliyati rivojlanadi;

c) harakatni markazdan turib boshqarish usullari o'zgartirib boriladi. Diqqat harakat usullarini idrok etishdan xoli bo'lib, u harakatning, asosan, vaziyati va natijasiga qaratilgan bo'ladi.

Ba'zi hisob-kitoblar, yechimlar va aqliy mehnat talab qiladigan boshqa jarayonlar tez va birga qo'shilgan holda amalga oshirila boshlaydi. Jumladan, haydovchi dvigatelning ortiqcha kuch bilan ishlayotganini uning tovushidanoq sezib, o'ylab-netib o'tirmasdan, uning harakatini qanaqa tezlikka ko'chirish kerakligini darhol tushunib yetadi; operator asboblarning ko'rsatkichlarini o'qiboq, ularning ishlashida ro'y berayotgan buzilishlarni va ularni bartaraf etish uchun nimalar qilish kerakligini fahmlaydi.

Navbatdagi sa'y-harakatlarga tayyorgarlik bundan oldingi sa'y-harakatlar amalga oshirilayotgan paytdayoq yuz bera boshlaydiki, natijada reaksiya uchun sarflanadigan vaqt keskin kamayadi. Qo'llanilishi lozim bo'lgan usullarning butun boshli zanjirini yoki turlarini ana shu tarzda ong yordamida oldindan ko'ra bilish *antitsipatsiya* deb ataladi.

Kishi muayyan harakatni bajarishga urinib ko'radi va uning natijasini nazorat qilib turadi. Muvaffaqiyatli sa'y-harakatlar, o'zini oqlagan usullar asta-sekin tanlanadi va mustahkamlanadi, o'zini oqlama-ganlari esa qo'llanishdan chiqarilib, boshqalariga almashtiriladi.

Muayyan harakatlar yoki faoliyat turlarini o'zlashtirish maqsadida ularni anglagan tarzda hamda ongli ravishda nazorat qilishga va tuzatishga asoslangan holda ko'p martalab takroran bajarish faoliyati *mashq* deb ataladi.

Har qanday malaka ham kishi allaqachon egallab olgan malakalar tizimida amal qiladi va tarkib topadi. Ularning biri yangi malakaning tarkib topishiga va amal qilishiga yordam bersa, boshqalari xalaqit beradi, uchinchi bir xili esa uni o'zgartiradi va hokazo. Bunday hodisa psixologiyada malakalarning o'zaro ta'siri deb yuritiladi.

Har qanday xulq-atvor yangi sharoitlarda yoki yangi obyektlarga nisbatan jarayonlarning ko'chishi asosida tarkib topadi. Ko'chish esa shart-sharoitlar yoki narsalarning faoliyat maqsadlari uchun muhim bo'lgan belgilari bo'yicha o'xshashligiga tayanadi.

Bu o'xshashlik anglanilgan va anglanilmagan bo'lishi mumkin. Faoliyat qanchalik murakkab, maqsadlar qanchalik uzoqroq vaqtga mo'ljallangan hamda ular obyektlarning qanchalik ko'proq o'zgartirishini talab qiladigan bo'lsa, muvaffaqiyatli ko'chishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan oraliq aqliy faoliyat shunchalik keng tus oladi. Lekin har qanday holda ham, bunday ko'chish ko'nikma, ya'ni qo'yilgan maqsadga muvofiq tarzda harakat usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanish deb hisoblash mumkin.

Ko'nikma faoliyat subyektning o'zida mavjud bilimlar va malakalar bilan maqsadga muvofiq boshqarilishi uchun zarur psixik va amaliy harakatlarning murakkab tizimi egallab olinishini ifodalaydi.

Ko'nikmalarning tarkib topishi bilimlarda mujassamlashgan axborotni va narsalardan olinadigan axborotni qayta ishlash jarayonining, ana shu axborotni aniqlash, uni harakat bilan taqqoslash va o'zaro bog'lash jarayonining butun bir tizimining egallanishini bildiradi.

Bu xildagi shakllantirish, ya'ni ko'nikmalarga o'rgatish jarayoni turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkinligini qayd qilib o'tish zarur. Bu yo'llarni bir-biridan farq qiluvchi ikkita holatga ajratish mumkin. Birinchi holatda o'rganayotgan kishi zarur bilimga ega bo'ladi. Uning oldiga bu bilimlardan maqsadga muvofiq foydalanish vazifasi qo'yiladi hamda kishining o'zi sinab ko'rish va xatolarga yo'l qo'yish orqali tegishli mo'ljal olgan, axborotni qayta ishlash va faoliyat usullarini topgan holda uning yechimini izlaydi.

Garchi bu yoʻlning samaradorligi past boʻlsa ham, bugungi kunda u taʼlim jarayonida eng koʻp qoʻllaniladigan yoʻl ekanligini qayd qilamiz. Ikkinchi yoʻl shundan iboratki, taʼlim berayotgan kishi tinglovchining bilimlarini qoʻllash uchun zarur boʻlgan psixik faoliyatni boshqarib boradi.

Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga koʻra ham farqlanadi. Masalan, shunday boʻlishi mumkinki, ayrim harakatlarda boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarilishi va bunga butun diqqat va ongning yoʻnalishini talab qiladi. Lekin vaqt oʻtgach, bora-bora unda ongning ishtiroki kamayib, koʻpgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga oʻgirilganda malaka hosil boʻladi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga oʻrganganmiz. Agar malakalarimiz qatʼiy tarzda bizdagi bilimlarga tayanasa, faoliyatning maqsadi va talablariga koʻra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni taʼminlasa, biz uni *koʻnikmalar* deb ataymiz. Koʻnikmalar doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi.

Hayotda koʻnikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jismoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashtiradi va oʻqishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni taʼminlaydi.

3. Faoliyatning asosiy turlari

Kishi faoliyati ongli ravishda faollik sifatida uning ongi shakllana va rivojlana borishi tufayli tarkib topadi va rivojlanadi. Uning oʻzi ongning shakllanish va rivojlanish negizi, uning mohiyat manbai boʻlib xizmat qiladi.

Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha koʻrinishlarda namoyon boʻladi. Qilinayotgan har bir harakat maʼlum predmetga qaratilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini oʻzgartirishga qaratilgan boʻladi. Masalan, maʼruzani konspekt qilayotgan tinglovchining predmetli harakati yozuvga qaratilgan boʻlib, u avvalo oʻsha daftardagi yozuvlar soni va sifatida oʻzgarishlar qilish orqali bilimlar zaxirasini boyitayotgan boʻladi.

Faoliyatning va uni tashkil etuvchi predmetli harakatlarning aynan nimalarga yo'naltirilganligiga qarab, tashqi va ichki faoliyat farqlanadi. *Tashqi faoliyat* shaxsni o'rab turgan tashqi muhit va undagi narsa-hodisalarni o'zgartirishga qaratilgan faoliyat bo'lsa, *ichki faoliyat*, birinchi navbatda, aqliy faoliyat bo'lib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi.

Dastlab predmetli tashqi faoliyat ro'y beradi, tajriba orttirilib borgan sari, sekin-asta bu harakatlar ichki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo'lsak, bola dastlabki so'zlarni qattiq tovush bilan tashqi nutqida ifoda etadi, keyinchalik ichida o'zicha gapirishni o'rganib, o'ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o'z oldiga maqsad va rejalar qo'yadigan bo'lib boradi.

Har qanday sharoitda barcha harakatlar ham ichki psixologik, ham tashqi muvofiqlik nuqtai nazardan ong tomonidan boshqarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy motor harakatlari mujassam bo'ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o'ylanayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bo'lgani bilan uning peshonalari, ko'zlari, hattoki tana va qo'l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to'xtamga kelolmayotganidan yoki fikrni topib, bundan mamnuniyat his qilayotganidan darak beradi.

Aqliy harakatlar shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Tajribada shu narsa isbotlanganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o'z ichiga oladi. Ular quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

– *perseptiv*, ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va hodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

– *mnemik faoliyat*, narsa va hodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;

– *fikrlash faoliyati*, aql, fahm-farosat vositasida turli muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan faoliyat;

– *imajitiv*, faoliyat ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va xayolda tiklashni taqozo etadi.

Faoliyat hamisha kishining boshqa odamlar bilan muayyan munosabatlari tizimida yuz beradi. U boshqa odamlarning yordami va ishtirokini taqozo etadi, ya'ni birgalikdagi faoliyat xususiyatiga ega bo'ladi.

Faoliyatning asosan uch turi mavjud:

- 1) o'yin;
- 2) ta'lim;
- 3) mehnat.

Hayotning birinchi yillaridayoq bolada faoliyatning oddiy shakllarini o'zlashtirish uchun dastlabki shart-sharoitlar tarkib topa boshlaydi. Ulardan birinchisi *o'yin* faoliyati hisoblanadi. Bola o'z tajribasida qurol – buyumlar bilan bir vaqtning o'zida boshqa turdagi buyumlar – o'yinchoqlarga duch keladi. O'yinchoqlarni ishlatishning insoniy usuli – o'yin, ya'ni ular yordamida allaqanday boshqa, haqiqiy buyumlar va harakatlarni ifoda etish.

Katta yoshdagilar bolalarni o'yinchoqlardan ana shu tarzda foydalanishga o'rgatadi. Ular bolaga qo'g'irchoqqa suv qanday ichirilishi, uni qanday qilib tebratish kerakligi, sayr qildirishni, o'yinchoq ayiq bolasini qanday ovqatlantirishni, mashinani qanday qilib haydash kerakligini ko'rsatishadi va hokazo.

Lekin bolada o'yinchoqqa nisbatan «haqiqiy» buyumning tasviri sifatida munosabatning o'zi o'yin faoliyatiga faqat so'z aralashuvi munosabati bilan hosil bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'yin bolalarda ham o'z faolligini ro'yobga chiqarish shakli, hayot kechirish va faoliyat ko'rsatish shakli bo'lib xizmat qiladi. Shu tarzda u funksional mamnunlik bilan bog'liqdir. Faollikka bo'lgan ehtiyoj uning qo'zg'atuvchisi bo'lsa, taqlid qilish va tajriba esa manbai hisoblanadi. O'yin faoliyatining o'ziga xos tub xususiyati ana shunda mujassamlashgandir. Uning maqsadi o'zining yordami tufayli muvaffaq bo'linadigan amaliy natijalarga erishishdan emas, balki amalga oshiriladigan «faoliyat» ning o'zidan iboratdir.

Shunday qilib, o'yin bolani buyumlar va hodisalarning nutq amaliyotida mujassamlashgan mohiyatlarini o'zlashtirib olishini va ushbu mohiyatlarni ishlata bilishni mashq qildiradi. O'yin bajarilayotgan harakatlarni aynan jarayon sifatida anglashini rivojlantiradi, bu jarayonlarning o'zini o'zi idora qilish asosida bajarilishini o'rgatadi, pirovar-

dida esa o‘zini aniq harakatlar subyekti sifatida idrok etishdan moyil rolni bajaruvchi, ya’ni insoniy munosabatlar qiluvchi subyekt sifatida idrok etish darajasiga qadar rivojlanganligini anglab yetishiga imkoniyat yaratadi.

Ta’lim insonning hayot mobaynidagi eng murakkab faoliyatlardan biridir. Faoliyatning alohida turi bola hayotida sodir bo‘ladigan vaqt ham yetib keladi. Bu maqsadi bevosita muayyan axborotlarni, harakatlarni, xulq-atvor shakllarini o‘zlashtirishga qaratilgan faoliyatdir. Subyektning o‘rganishni o‘ziga maqsad qilib olgan bunday o‘ziga xos faoliyati *ta’lim* deb ataladi. U quyidagilardan tarkib topadi:

– ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo‘lgan tashqi olamning ahamiyatli xossalari xususidagi axborotlarning o‘zlashtirilishi (bu jarayonning mahsuli bilimlardir);

– faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topadigan usullar va jarayonlarning o‘zlashtirilishi (bu jarayon mahsuli malakadir);

– qo‘yilgan vazifa va ilgari surilgan maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to‘g‘ri tanlash hamda nazorat qilish uchun ko‘rsatilgan axborotdan foydalanish yo‘llarining egallanishi (bu jarayon mahsuli ko‘nikmalar hosil qilinishidir).

Shunday qilib, ta’lim kishining harakatlari muayyan bilimlar, malakalar, ko‘nikmalarni o‘zlashtirib olishga qaratilgan ongli maqsad bilan idora qilingan joydagina yuz beradi. Bundan ko‘rinib turibdiki, ta’lim o‘ziga xos insoniy faoliyatdir.

Hayvonlarda faqatgina o‘rganish bo‘lishi mumkin. Lekin odamda u faqat o‘z xatti-harakatlarini anglab yetilgan yuksak xayoliy maqsadga (idealga) ko‘ra yo‘naltirish layoqatiga ega bo‘lgandagina ta’lim faoliyati yuz berishi mumkin. Bunday layoqatning yetarli darajada rivojlanishiga faqat olti-yetti yoshga chiqqan paytga kelib, faoliyatning oldingi turlari – o‘yin, nutq, amaliy xulq-atvor va shu kabilar negizida shakllana borgan holda erishiladi.

O‘quv faoliyatini shakllantirishning eng birinchi sharti bolada muayyan bilimlarni, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish uchun *anglanilmagan motivlar* tug‘ilishi hisoblanadi.

Bularning hammasi qay tarzda, qanday vositalar bilan qanday materialda va qaysi maqsadda bajariladi, qanday axborot ma’lum qilinadi va qanday harakatlar o‘zlashtiriladi kabi masalalarning hammasi bilan

alohida fan – pedagogika fani shug‘ullanadi. Biroq bunda psixologiya fanining ham o‘rni salmoqlidir.

O‘quv faoliyati kishini ijtimoiy foydali faollik ko‘rsatishning har xil turlari uchun zarur bilimlar, malakalar va ko‘nikmalar bilangina qurollantirib qolmaydi. U kishida shuningdek, o‘zidagi psixik jarayonlarni idora qilish, o‘z xatti-harakatlari va operatsiyalarni tanlay bilish, uyushtirish va yo‘naltira bilish malakalarini, bajarilayotgan vazifaga mos keladigan ko‘nikmalar va tajribani ham shakllantiradi, o‘quv faoliyati shu tariqa kishini mehnatga tayyorlaydi.

Mehnat muayyan ijtimoiy foydali yoki hech bo‘lmaganda jamiyat iste‘mol qiladigan moddiy yoki ma‘naviy mahsulotni ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan faoliyat demakdir. Mehnat kishining eng yetakchi va asosiy faoliyatidir. Insoniyat agar mehnat qilishni to‘xtatsa, u (tur sifati) o‘z hayot-faoliyati tugatgan bo‘lar edi.

Shuning uchun ham mehnat faoliyatini kishining hayot kechirishini, boshqa turlar ustidan g‘alaba qozonishini hamda tabiat kuchlari va moddalaridan foydalanishini ta‘minlovchi o‘ziga xos turga oid xulq-atvor deb hisoblash mumkin. Jamiyatda har qanday mahsulotning ishlab chiqarilishi, ayni paytda, mehnat qilish, uning mahsulini taqsimlash, ayriboshlash va iste‘mol qilish jarayonida odamlarning muayyan munosabatlarini ro‘yobga chiqarish bo‘lib ham hisoblanadi.

Shu tariqa kishi mehnat jarayonida bajaradigan harakatlar biologik ehtiyoj bilan emas, balki ilgari surilgan ishlab chiqarish maqsadi va bu maqsadni ro‘yobga chiqarish jarayonida uning boshqa odamlarga nisbatan munosabatlari bilan belgilanadi. Bunday harakatlarni bajarish va boshqarish uchun axborotni qayta ishlashning oliy jarayonlaridan foydalanish va, eng avvalo, tasavvur va tafakkurni ishga solish zarur.

Yuqorida biz tanishib chiqqan faoliyat turlari o‘z-o‘zidan ro‘y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o‘zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham o‘z-o‘zidan ro‘y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «motiv» va «motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi. «Motivatsiya» tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma‘no va mazmunga ega.

Motivatsiya deb insonni faol faoliyatga undovchi sabablar majmuiga aytiladi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo‘lganda qo‘llaniladi, ya‘ni: «Nega?», «Nima uchun?»,

«Nima maqsadda?», «Qanday manfaat yoʻlida?» degan savollarga javob qidirish motivatsiyani qidirishdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Xulosa qilib shuni taʼkidlash mumkinki, faoliyat shaxsning shakllanishida va komil inson boʻlib yetishida asosiy manba boʻlib hisoblanadi. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatini kuzatadigan boʻlsak, unda faoliyatning barcha mexanizmlari ishtirok etadi. Ayniqsa, koʻnikma va malakalar juda katta ahamiyat kasb etadi. Faoliyatning barcha turlari insonning tugʻilganidan tortib to umrining oxirigacha davom etib boradi va bir-birining oʻrnini doimo toʻldirib turadi.

Hozirgi jamiyatda mehnat taqsimoti tufayli kishi oʻzi uchun talab qilingan barcha narsalarni faqat ishlab chiqarmaydigina emas, balki birorta ham mahsulotni ishlab chiqarishda deyarli hech qachon boshidan oxiriga qadar ishtirok etmaydi. Shuning uchun ham jamiyatda har qanday mahsulotning ishlab chiqarilishi, ayni paytda, mehnat qilish, uning mahsulini taqsimlash, ayriboshlash va isteʼmol qilish jarayonida odamlarning muayyan munosabatlarini roʻyobga chiqarish boʻlib ham hisoblanadi.

Oʻyin faoliyati davrida shaxsning qiziqishlari, dunyoqarashi, xotirasi, fikrlashi, tafakkuri va boshqa bir qancha fazilatlarini shakllanib boradi. Taʼlim davrida esa inson oʻzining bilim va uquqlarini samarali egallashga erishadi. Dunyoviy bilimlarning nazariy va amaliy tomonlari bilan tanishib chiqadi. Dunyoqarashi va tafakkurini shakllantirib boradi. Mehnat davrida esa muayyan mehnatning biron-bir turi bilan mashgʻul boʻladi. Bu davrda asosan koʻnikma va malakalar, tajribalar shakllanib, takomillashib boradi.

Shunday qilib, odamlarning amaliy ijtimoiy mehnat bilan kechadigan turmushining oʻzi ular uchun buyumlarning yangi mohiyatlari va ularga nisbatan yangi munosabatni yaratadi. Voqelikka nisbatan bunday munosabatda boʻlish esa, ongning negizini tashkil etadi. U kishini buyumlarga nisbatan faoliyat *subyektiga* va odamlarga nisbatan esa *shaxsga* aylantiradi.

U kishini tevarak atrofdagi olamning qulidan uning sohibi darajasiga koʻtaradi, kishiga bu olamni qayta oʻzgartirish va uzoqqa moʻljallangan maqsadlarga erishish uchun intilish imkonini beradi, kishining xatti-harakatlarini ongli ravishda rejalashtirilgan faoliyatga va uning yer kurrasida mavjudligini esa moslashgan holda hayot kechirishdan maʼlum bir mazmun va yuksak maqsadga ega boʻlgan faol hayot kechirishga aylantiradi.

8-ma'ruza
ASOSIY IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK
KO'RINISHLARGA TAVSIF

1. Psixologiyada «jamo» va «guruh» tushunchasi.
2. Jamo» va guruhlarda shaxslararo munosabat.
3. Ijtimoiy-psixologik ko'rinishlar dinamikasi va statistikasi.

1. Psixologiyada «jamo» va «guruh» tushunchasi

Psixologiya bilimlar tizimida nisbatan navqiron, lekin juda tez rivojlanib borayotgan istiqbolli fandır. Bu fanning rivojlanishiga, avvalo, ijtimoiy hayot va amaliyotning o'sib borayotgan ehtiyojlari, ya'ni jamiyatda bo'layotgan ijtimoiy hodisalarning ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganib, tushuntirib berish zarurati turtki bo'lyapti. Ijtimoiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan insonning o'zini atroflicha o'rganishga bo'lgan talabning ortib borayotganligi sabab bo'lmoqda. Inson murakkab mavjudot, shuning uchun uni bir qancha fanlar o'rganadi.

Yuridik psixologiya fani turli guruhlari, jamoalar, har xil uyushgan va uyushmagan kishilar birligida odamlarning o'zaro ijtimoiy munosabatlarga kirishishi natijasida ular ongida vujudga keladigan ruhiy hodisalarni, shuningdek shaxslararo munosabatlarning turli shakllari va uning qonuniyatlarini o'rganadigan fandır.

Odamlarning faqat individual-psixologik xatti-harakatlarinigina emas, balki ijtimoiy munosabatlar ta'siri ostida namoyon bo'ladigan xulq-atvorlarini o'rganish va uni bayon etish qadimgi dunyoning buyuk olimlari Suqrot, Aflotun, Arastu, Epikur kabilarning asarlarida uchraydi. Chunonchi, Aflotunning «Respublika», Arastuning «Siyo-sat» va «Etika» asarlarida, keyinchalik o'rta asrlarda yashab ijod etgan mutafakkirlar – Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Beruniyning «Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar», Jaloliddin Rumiyning «Ichingdagi ichingdadir» kabi asarlarida shaxsning ruhiy va etnik (milliy) xususiyatlari, uning turli xil urf-odatlarini, an'analari, udum va marosimlarini o'rganish va tushuntirib berishga bo'lgan intilish kuchli bo'lganini ko'ramiz.

Hozirgi kunga kelib guruhlar muammosi ustida bir necha fanlar mustaqil izlanishlar olib bormoqda. Biroq psixologiya nuqtai nazaridan «guruh», «jamoa», va «lider» tushunchalari o'ziga xos ahamiyatga egadir. Uning zamirida guruhlarining ijtimoiy-psixologik kelib chiqishi, shakllanish jabhalari, strukturasi, shaxslararo munosabatlari yotadi.

Ma'lumki, jamiyatimizda bir qancha tashkilotlar, jamoalar, uyushmalar, guruhlar, partiyalar, turli xil siyosiy harakatlar va bir qancha turli xil ko'rinishdagi jamoalar mavjud. Shu bilan birga, jinoiy olamning guruh, tashkilot, uyushma va harakatlari ham mavjud bo'lib, aksariyat hollarda bunday to'dalar sovuq va o'qotar qurollarga ega bo'ladilar.

Mustaqil O'zbekistonimizda ham shunga o'xshash terroristik, diniy-ekstremistik guruhlar mavjuddir. Bu guruhlar muqaddas islom dinini niqob qilib olgan holda yoshlarning ma'naviyati, mafkurasi va dunyoqarashini buzmoqda. Prezidentimiz I. A. Karimov ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining oltinchi sessiyasida qilgan ma'ruzasida ham jinoyatchilikka, ayniqsa o'smirlar va ayollarning jinoyat olamiga kirib kelayotganini ta'kidladi: «Bugungi kunda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar umumiy jinoyatlar miqdorining 4 %, ayollar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar esa qariyb 11 foizini tashkil etadi. Jazoni ijro etish muassasalarida jazo muddatini o'tayotganlarning umumiy miqdorining 1 % i voyaga yetmaganlar, 2,3 % i esa ayollardir»¹. Bu ko'rsatkichlar insonlarning turli xildagi oqimlar va jinoiy guruhlariga qo'shilib ketishidan dalolat beradi.

Shaxsni kamol toptiradigan va tarbiyalaydigan jamoa o'zi bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'indir. Mehnat jamoasi o'zining yuksak ko'rinishlarida kishi shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun shart-sharoit yaratadi. Psixologiyada jamoa muammosini guruhlarini tahlil qilib bo'lgandan so'ng o'rganish mumkin.

Guruh muayyan belgiga, sinfiy mansublikka, birgalikda faoliyat ko'rsatishning mumkinligiga aloqador bo'lgan ijtimoiy jamoa hisoblanadi. Guruhlarning tavsiflanishi ham shunga muvofiq tarzda bo'lib, kichik va katta guruhlariga bo'linadi, o'z navbatida, ular ham shartli

¹ Халқ сўзи. – 2001. – 30 авг.

ravishda formal (rasmiy) hamda noformal (norasmiy) guruhlarga bo‘linadi. Rivojlanish darajasi turlicha bo‘lgan, ya’ni rivojlangan va yetarli darajada rivojlanmagan yoki kam rivojlangan guruhlarga, uyushmalarga, birlashmalarga, aralash guruhlarga bo‘linadi.

Katta guruhlar umumiy makon va zamonda hayot kechirayotgan anchagina odamlarni o‘z tarkibiga olgan ijtimoiy xususiylikni tashkil qiladigan real guruhlar shaklida bo‘lishi mumkin.

Katta guruhlar ba’zi bir belgilari (sinfiy, jinsiy, milliy, yosh va boshqa belgilari)ga binoan ajratiladigan va birlashtiriladigan shartli guruhlar shaklida bo‘lishi ham mumkin. Katta shartli guruhga kiritilgan kishilar hech qachon bir-birlari bilan uchrashmagan bo‘lsalar ham, lekin bu xildagi guruhga ajratilishi uchun asos bo‘lgan belgilariga ko‘ra, umumiy ijtimoiy va psixologik ta’rifga ega bo‘lishlari mumkin.

Katta guruhlardagi (katta muhit) ijtimoiy-psixologik hodisalar o‘rganiladi. Bunga milliy urf-odat, xarakter, turli sinf va ijtimoiy qatlamlarga xos psixologik xususiyatlarning vujudga kelish qonuniyatlarini o‘rganish, shuningdek ommaviy axborot vositalari (radio, televideniye, matbuot, internet va boshqalar)ning kishilar jamoasiga ko‘rsatadigan ta’siri va uning mexanizmlari, ijtimoiy qadriyat, kishilar o‘rtasida modalarning vujudga kelishi va uning yoyilishi, turli-tuman mish-mishlarning tarqalishi kabi masalalarni o‘rganish kiradi.

Kichik guruhlar, odatda, unchalik ko‘p bo‘lmagan ikki kishidan tortib bir necha o‘n kishini birlashtiradi. Kichik guruhlarga: oila, o‘quv maskanidagi guruhlar, ishlab chiqarish korxonalaridagi brigadalarini kiritish mumkin. Kichik guruh birlamchi va mikroguruh deb ham yuritiladi. Bu guruhda shaxsiy munosabat va aloqalar bevosita va mustahkam asosga qurilgan bo‘ladi. Kichik guruhning jamiyatda tutgan o‘rni haqida gapirganda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

1) inson bolasi o‘ziga mansub bo‘lgan guruh a’zolari bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishgandagina, u shaxs bo‘lib voyaga yetadi. Jamiyatdan tashqarida inson shaxs bo‘lib voyaga yetmaydi, jamiyat esa kichik-kichik guruhlardan tashkil topgan yirik ijtimoiy organizmdir. Shaxsga xos bo‘lgan qaysi bir xususiyatni: saxiylik yoki xasislik, rostgo‘ylik yoki yolg‘onchilik, kamtarinlik yoki takabburlik va shunga o‘xshash yuzlab xususiyatlarini olib o‘rganadigan bo‘lsak, uning barchasi ijtimoiy xarakterga ega ekanligini bilamiz;

2) guruh doimo shaxs faoliyatiga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatib, uning xulq-atvorini nazorat qilib turadi. Shaxsning guruhda bajaradigan faoliyati bilan tanholikda o'zi bajaradigan faoliyati o'rtasida tafovut mavjudligi eksperiment asosida o'rganilgan;

3) kichik guruhlarda maqsadlar va faoliyatning umumiyligi mavjud bo'ladi. Birgalikda qilinadigan faoliyat guruhni paydo qiladi, ya'ni ma'lum guruhga mansublik unda mavjud bo'lgan tartib-qoidalarga bo'ysunish, burch, mas'uliyat, vazifalarni anglash shakllanadi;

4) kichik guruhga ta'sir etib turuvchi liderning (peshqadam) ajralib chiqishi, uning tan olinishi guruh faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Qator amaliy va nazariy maqsadlar kichik guruhga xos bo'lgan qonuniyatlarni chuqurroq bilib olishni taqozo qiladi. Bularga quyidagilar kiradi:

a) jinoyatchilikka qarshi kurashishda va ularning oldini olishda, jamiyatda qonunbuzarlik va jinoyatlarni to'ldiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar o'rganiladi;

b) psixologik mos kelish masalalarini o'rganish, qiyin, murakkab sharoitlarda ishlash uchun sherik tanlash masalasi;

c) guruh tuzilishi, uning strukturasi, miqdorini bilish. Faoliyat xarakteriga ko'ra, guruh miqdori har xil bo'lishi mumkin.

Guruh a'zolari o'rtasida mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar maqsad va xarakteriga ko'ra barcha guruhlarni rasmiy va norasmiy guruhlarga bo'lishimiz mumkin.

Rasmiy guruhda guruhning har bir a'zolarini tutgan o'rni, huquq va burchlari, qat'iy normalari, qoidalari asosida belgilab qo'yilgan bo'ladi. Shu normalar asosida shaxslararo munosabatlar vujudga keladi. Xizmat vazifalarini bajarish xarakteri, mas'uliyat darajasi va guruh faoliyatiga qo'shgan hissasiga qarab guruhlarning har bir a'zosi o'z mavqeiga ega bo'ladi.

Norasmiy guruhda aniq maqsadlar belgilanmagan kishilar o'rtasidagi munosabatlar esa hissiy-psixologik tuyg'ular orqali qo'shilgan bo'ladi. Norasmiy guruhdagi munosabatlar ma'lum bir tuzilishga, normalarga ega bo'lishi ham mumkin. Agar norasmiy guruh rasmiy guruh ichida bo'lsa, u *jamoadagi guruh* deyiladi. Bunday guruh a'zolarining aksariyati bir-birlarini yaxshi bilgan kishilar bo'ladi.

Hozirgi kunda respublikamizda turli xil jinoiy norasmiy guruhlar mavjuddir. Ularning maqsad va vazifalarini guruh lideri belgilaydi. Turli ekstremistik-terroristik, uyushgan jinoiy guruhlar hamda diniy-ekstremistik guruhlar bularga misol bo‘la oladi. Ularning asl maqsadi har xil terroristik harakatlar, omma orasida mish-mishlar tarqatish, ommani turli diniy-ekstremistik g‘oyalar bilan zaharlash, davlat to‘ntarishini uyushtirib, hokimiyatni qo‘lga olish, dinlararo va millatlararo adovat va nafratni qo‘zg‘atishdir. Bu norasmiy guruhlar asosan kichik guruhlarni tashkil etadi.

Birgalikda qilinayotgan faoliyatning mazmuni, maqsadi, vazifalari, prinsip va ahamiyatiga ko‘ra guruhlar turlicha bo‘ladi. Kichik guruhlarning bir necha turlari mavjud.

Referent guruh. O‘z norma va tushunchalari bilan shaxsning ijtimoiy munosabatlarga kirishishda, xulq-atvorlarini boshqarishda va namoyon bo‘lishida yetakchi ta’sir etuvchi guruh *referent guruh* deb ataladi. Bu atamani birinchi marta 1942 yil amerikalik psixolog X. Xaymen muomalaga kiritgan. Shaxs yuqori baholaydigan guruhdagi norma va munosabatlar, ularning yurish-turishi, xulq-atvori uning ichki mezoni bo‘lib qoladi. Shaxs nafaqat o‘z xulq-atvorini, balki boshqalarning xulq-atvorini ham shu andaza orqali baholaydi. Har bir guruhda kishilar o‘rtasidagi munosabatlar 2 xil ko‘rinishda kechadi:

- a) bevosita, ya’ni bir-birini yoqtirish yoki yoqtirmaslik asosida;
- b) bivositalik asosida, bunda guruhdagi shaxslararo munosabatlar guruh faoliyati maqsadidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Amerikalik sotsiologlar referent guruhlarning bir necha turlarini farqlaydilar.

Normativ guruhlar. Shaxs bu guruhdagilarni ma’qullaydi, ularga amal qilishga hamisha tayyor bo‘ladi. Bunday guruhlarga, birinchi navbatda, oilani, diniy yoki milliy uyushmalarni, kasbiy guruhlarni kiritish mumkin. Masalan, o‘zbek xalqi uchun dasturxon atrofiga o‘tirgan zahoti yuziga fotiha tortish, mezbonlarning mehmonlarga «xush kelibsizlar» deyishlari norma hisoblanadi va har bir oilada shunday harakatlarga nisbatan ijobiy ustanovka shakllanadi.

Qiyoslash guruhlari. Shaxs bu guruhga kirishga, uning ma’qullashiga muhtoj bo‘lmaydi, lekin o‘z harakatlarini yo‘lga solishda unga asoslanadi.

Negativ guruhlar. Shaxs ularning xatti-harakatlaridan ataylab voz kechadi. Chunki bunday guruhlar uning shaxsiy qarashlaridan mutlaqo farq qiladi.

Diffuz guruh stixiyali, tasodifan to‘plangan va shaxslararo munosabatlar bevositalik asosida qurilgan kishilar birligidir. Bu guruhlar miqdori bir necha kishidan minglab kishini tashkil qilishi mumkin, masalan, avtobus bekatida to‘planib turgan odamlar diffuz guruhiga kiradi. Diffuz guruh ma’lum vaqt saqlanib tursa, guruhiy tabaqalanish boshlanadi, ya’ni lider ajralib chiqadi.

Guruh ma’lum ijtimoiy faoliyat maqsadlari asosida to‘plangan, muloqot ehtiyojlari qondiriladigan insonlar uyushmasidir. Demak, guruh uchun ikkita asosiy mezon mavjud: biror-bir faoliyatning bo‘lishi hamda u yerda odamlarning o‘zaro muloqoti uchun imkoniyatning mavjudligi.

Guruhlarning turlari. Kundalik hayotda shaxs muloqotda bo‘ladigan, vaqtini birgalikda o‘tkazadigan kishilar guruhi ham turli xil bo‘ladi. Masalan, agar odamlar ko‘chada tasodifiy hodisaning tomoshabinini bo‘lib turishgan bo‘lsa, ularni psixologiya tilida guruh emas, o‘lom deb atashadi. Haqiqiy guruh uchun o‘sha odamlarning barchasiga aloqador umumiy faoliyat va hamkorlik qilish, bir-birlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyati bo‘lishi kerak.

Amerikalik psixolog C. Kuli hamkorlikning darajasiga ko‘ra, guruhlarni birlamchi va ikkkilamchi turlarga bo‘lib o‘rganishni taklif etadi. Birlamchi guruhda shaxslararo o‘zaro ta’sir yuzma-yuz, bevosita ro‘y beradi. Masalan, oila davrasida, sinfdagi hisobchilar xonasida o‘tirganlar birinchi guruhga misoldir.

Ikkinchi guruhdagi odamlarning har doim ham bevosita muloqotda bo‘lish imkoniyatlari bo‘lmaydi. Ular o‘rtasidagi munosabat va o‘zaro ta’sir bilvosita bo‘ladi.

Jamoa – maqsadlari jamiyat maqsadiga mos keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruhi. Jamoa o‘spirin va yoshlarning shaxsini shakllantirish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratiladigan birlik hisoblanadi. Oila jamoasi, maktabdagi o‘quv-tarbiya jamoasi, korxonaga jamoasi, nihoyat kechagi maktab o‘quvchilari o‘rta ma’lumot olganidan keyin borib qo‘shiladigan mehnat jamoalari shunday bir ijtimoiy muhit hisoblanadiki, unda shaxsning voyaga yetishi va har tomonlama rivojlanishi yuz beradi.

2. Jamoa va guruhlarda shaxslararo munosabat

Guruhga kiruvchi odamlar bir-birlariga va guruhning faoliyatiga nisbatan bir xil nuqtai nazarda bo'lmaydilar. Guruhning har bir a'zosi o'zining ishchanligi va shaxsiy fazilatlariga, o'z *maqomiga*, ya'ni uning guruhda tutgan o'rni haqida dalolat beradigan, mustahkamlab qo'yilgan huquq va burchlariga, uning xizmatlari va fazilatlarini guruhning tan olishi yoki olmasligini aks ettiradigan *nufuziga* binoan guruhdagi shaxslararo munosabatlar tizimida muayyan mavqeiga ega bo'ladi.

Psixologiyada guruh ichidagi tabaqalanishning ikkita asosiy tizimi – sotsiometrik va referentometrik afzal ko'rish va tanlashlar alohida ajralib turadi.

Amerikalik psixolog J. Moreno guruhlarda shaxslararo afzal ko'rishni aniqlash usulini va emotsional afzal ko'rishni qayd qilish texnikasini taklif etadi. Buni u *sotsiometriya* deb atadi. Sotsiometriya yordamida shaxslararo birgalikdagi harakat jarayonida guruh a'zolarida namoyon bo'ladigan afzal ko'rishlarning, befarqlik yoki xush ko'rmaslikning miqdoriy me'yorini aniqlash mumkin. Sotsiometriya guruh a'zolarining bir-birini xush ko'rishi yoki xush ko'rmasligini aniqlashda keng qo'llaniladi. Guruh a'zolarining o'zlari bunday munosabatlarni anglab ola olmasliklari va ularning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqida o'zlariga hisob bermasliklari mumkin.

Sotsiometrik usulning negizida «Sen kim bilan birga bo'lishni xohlaysan» degan to'g'ridan-to'g'ri savol turadi. U kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xohlagan jabhasiga tatbiqan qo'yilishi mumkin. Qoida tariqasida, tanlashning ikki yo'nalishi – birgalikda mehnat qilish sohasidagi va vaqtichog'lik qilish sohasidagi yo'nalishlari tavsiya qilinadi.

Bu o'rinda tanlashning maqbulligi darajasiga (benihoya istak borligi, bajonidilligi, befarqligi, unchalik istamayotganligi, sira ham istak yo'qligi) aniqlik kiritilishi va tanlash uchun tavsiya qilinadigan shaxslar soni cheklangan bo'lishi ham mumkin. Tanlashlarni tanlash matritsasiga tushirish chog'ida yanada tahlil etish o'zaro xush ko'rish va xush ko'rmasliklarning murakkab tarzda chatishib ketganligini va qarama-qarshi tomonlar o'rtasidagi oraliq bo'g'inlarning butun iyerarxiyasini ko'rsatib beradi.

Shunday savol tugʻiladi: guruhdagi oʻzaro munosabatlarning sotsiometriya metodi uchun yashirin boʻlib qoladigan, lekin bu munosabatlarning faqat tashqi jihatini oddiy kuzatuvga qaraganda ancha tez va aniqroq koʻrsatib bera oladigan haqiqiy ichki rivojlanishni qanday aniqlash mumkin? Guruh ichidagi oʻzaro birgalikdagi harakatning tashqi manzarasi guruh aʼzolari oʻrtasidagi teran munosabatlarning oqibati sifatida qaralishi mumkin, lekin sotsiometriya afzal koʻrish va yakkalanib qolishning sabablarini aniqlamaydi.

Har qanday guruh tuzilishiga koʻra guruh aʼzolari nufuzi va maqomining oʻziga xos darajasini aks ettiradi. Uning yuqori qismidan referentometrik va sotsiometrik tarzda tanlanadigan shaxslar oʻrin oladi, eng orqada esa noreferent va sotsiometrik jihatdan surib chiqarilgan individlar turadi. Mazkur iyerarxiya zinapoyasining eng yuqori bosqichida guruhning peshqadami (lideri) joylashadi.

Peshqadam guruhning qolgan barcha aʼzolari uchun oʻzlarining manfaatlariga daxldor boʻlgan hamda butun guruh faoliyatining yoʻnalishini va xususiyatini belgilab beradigan eng masʼuliyatli yechimlarni qabul qilishga haqli deb hisoblangan shaxsdir. Shunday qilib, peshqadam guruhning eng muhim muammolariga nisbatan eng koʻproq darajadagi referentlik egasi boʻlgan shaxsdir. Peshqadam sotsiometrik «yulduz» boʻlishi ham, aksincha, tevarak-atrofdagilarning shaxsiy xayrixohligiga sazovor boʻlmasligi ham mumkin.

Peshqadam rasman guruhning rahbari boʻlishi ham, aksincha boʻlishi ham mumkin. Peshqadam bilan rahbarlikning yagona bitta shaxsga toʻgʻri kelishi maqbul hodisa hisoblanadi. Bordi-yu, agar bunday muvofiqlik boʻlmasa, u holda guruh faoliyatining samaradorligi rasmiy rahbar (masalan, sinfboshi) bilan norasmiy peshqadam yoki peshqadamlar oʻrtasidagi munosabatlar qay tarzda yuz berishiga bogʻliq boʻladi.

Jamoada peshqadam oʻz oʻrtoqlari qarshisida tahlil qilish va erishish uchun namunaga aylanib qolayotgan shaxsiy fazilatlar sohibi sifatida namoyon boʻladi. Bunday peshqadamning shaxsiga mansub fazilatlar mazkur yoshdagi guruhda qabul qilingan va tan olinadigan qadriyatlarga mos keladi.

Tajriba yoʻli bilan shu narsa aniqlanganki, yuqori sinf oʻquvchilari oʻz tengdoshlariga faqat shu yoshda alohida qimmatga ega deb tan olinadigan fazilatlardan emas, balki ularning oʻzlarida sust rivojlangan

yoki umuman mavjud bo'lmagan fazilatlardan kelib chiqqan holda ham baho beradilar. Bu xildagi fazilatlarga ega bo'lgan o'rtoqlarning ta'siri ancha kuchli bo'ladi va ular obro'-e'tibor qozonish uchun, jamoasida peshqadamlikka erishish uchun ko'pgina asosga egadir.

Masalan: «*Biz u bilan birga qayin shirasini yig'ish uchun o'r-monga borib turardik. O'shanda oyog'im shunchalik lat yegan ediki, yurolmasdan qolgandim. U hech o'ylab o'tirmasdan, meni yelkasiga ko'tarib, o'rmondan olib chiqqan edi. Holdan toyib qolsa ham, ba-ribir meni eltib qo'ygandi... Sinfimizda kecha o'tkazgan edik. Hammasi juda yaxshi o'tayotgandi. Lekin bolalar tarqala boshlagan ediki, mast-alast kishilar bir qizga tegajoqlik qila boshladi. Kim birinchi bo'lib qizni himoya qilishga o'tdi, deng? Solovyov*».

«...*Men Valyaga o'xshagan bo'lishni xohlayman. Menga uning ochiqligi, hayotdagi sobitqadamligi yetishmaydi. Lekin u yonimda bo'lsa, yuz berayotgan voqea-hodisalarni hamisha oqilona bahola-shimga yordam beradi*¹» (o'quvchilar yozgan insholardan).

Jamoani aynan bir xil qilish xatti-harakatlarga undovchi mayllar-ning alohida bir xususiyatiki, bunda subyekt ma'naviy prinsiplarga tayangan holda jamoaning boshqa barcha a'zolariga, o'ziga qanday bo'lsa, shunday tarzda, o'ziga ham o'z jamoasidagi boshqa barcha kishilarga bo'lganidek munosabatda bo'ladi. Jamoadagi bir xillilik sharoitida «men» va «ular» degan ziddiyat «biz» degan tushuncha orqali barham topadi.

Jamoani aynan bir xil qilish altruistik tarzda yoppasiga yaxshilik qilishdan ham va tevarak atrofdagilarga nisbatan xudbinlarcha iste'molchilik munosabatidan ham bab-baravar voz kechishni taqozo etadi. Insonparvarlik, o'rtog'iga nisbatan talabchanlik ko'rsatish bilan birga, uning to'g'risida g'amxo'rlik qilish jamoatchilikka asoslangan o'zaro munosabatlar mezonidir. Shaxsning har tomonlama va uyg'un tarzda voyaga yetishi uchun qulaylik tug'diradigan psixologik muhit ana shunday paydo bo'ladi.

¹ Межличностное восприятие в группе / Под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М., 1981. – С. 238.

3. Ijtimoiy-psixologik ko‘rinishlar dinamikasi va statistikasi

Jamoaning bir xil bo‘lib qolishi va qadriyatlarga mo‘ljallangan birlikni aniqlashdan tashqari, birgalikdagi faoliyat natijalari uchun mas’uliyat yuklanishining aynan bir xilligi hodisasi mavjudligi yoki mavjud emasligiga qarab ham jamoadagi alohida guruhlarining birlashuvi haqida fikr yuritish mumkin. Mas’uliyatni yuklash xususiyatlari birgalikdagi faoliyat jarayonida yutuq yoki muvaffaqiyatsizlik uchun ma’qullash yoki jazolash shaklidagi har xil ijtimoiy sanksiyalar shaxsning o‘ziga yoki guruhdagi boshqa shaxslarga nisbatan qo‘llashning to‘g‘riligini tan olishda namoyon bo‘ladi.

Mas’uliyat yuklash hodisasi G‘arb ijtimoiy psixologiyasida kishiga muvaffaqiyatsizlik uchun mas’uliyat yuklanishi va yutuqqa erishgani uchun hurmat-ehtiromga sazovor bo‘lishi mumkin bo‘lgan boshqa bir individning kimligiga va faoliyatning qanday vaziyatda sodir bo‘lishiga – uning kooperativ yoki raqobat asosidami ekanligiga bog‘liq tarzda namoyon bo‘ladigan yoki namoyon bo‘lmaydigan individual-psixologik xususiyati sifatida o‘rganiladi.

Jamoadada mas’uliyatning yuklanishi, asosan, obyektiv xususiyatga ega bo‘ladi, har bir kishining shaxsiy xususiyati esa birgalikdagi faoliyatning pirovard muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligiga bog‘liq bo‘lmagan holda, amalda to‘g‘ri baholanadi. Yaxshi rivojlanmagan guruhda aksincha manzara kuzatiladi. Unda sinovchi birgalikdagi faoliyatda muvaffaqiyatga erishilgan holda, ko‘pincha, o‘zining xizmatlarini ta’kidlaydilar, muvaffaqiyatsizlik yuz bergan holda esa, aksincha, aybni boshqa barcha kishilarga yoki hech bo‘lmasa «obyektiv sharoitlarga» yuklashga urinadilar.

Bunday guruhda mas’uliyatni yuklash hodisalari, asosan, baholanish subyekting individual-psixologik xususiyatlari bilan belgilanadi, deb faraz qilish mumkin, bu esa aynan G‘arbdagi ijtimoiy psixologlar tajriba bilan aniqlagan va umuman kichik guruhlar ta’rifiga taalluqli deb noto‘g‘ri xulosa qilingan o‘sha qonuniyatlar va bog‘lanishlar namoyon bo‘ladigan sohadir.

Real tarzda bajarilgan va ijtimoiy jihatdan baholanadigan faoliyat jarayonida erishiladigan yutuqlar va muvaffaqiyatsizliklar uchun mas’uliyatning qayd etilishidagi har xillik guruhda mojarolar kelib

chiqishiga sabab bo'ladi. Hamma joyda ham birgalikdagi faoliyat ishtirokchilari o'zlarining umumiy ishga qo'shgan hissalarini obyektiv ravishda baholashga qodir bo'lmaganliklari sababli, ularning baholari hech shubhasiz subyektiv ruhda bo'ladi.

Jamoaning subyektivizm hollariga to'sqinlik qiluvchi ma'naviy kuchlari jamoa a'zolarining uning barcha a'zolari qabul qilgan axloqiy qoidalar asosida bir-biri bilan sig'ishuvi uchun soqit qilmaslik, «o'z aybingni birovga to'nkamaslik», erishilgan yutuqni o'zingniki qilib olmaslik, umumiy muvaffaqiyatlarga erishilganda, boshqalarning o'rni va ahamiyatini kamsitmaslik, «obyektiv holatlarga» ishora qilmaslik va boshqalar ana shunday qoidalar jumlasiga kiradi.

Oila ham bir jamoa bo'lib, qadriyatlarga mo'ljallangan birlikning mavjudligi oila tarbiyasining eng muhim prinsipi, oilaning jamoa tariqasidagi jiddiy xususiyati hisoblanadi. Birgalikdagi faoliyatda erishilgan yutuq va muvaffaqiyatsizlik munosabatlar va shu jumladan, oiladagi munosabatlarning alohida ajralib turadigan xususiyatlaridan biridir. Mas'uliyatning aynan o'ziga o'xshash belgilari faqat oiladagi qulay psixologik muhitning belgisi bo'lib qolmasdan, balki oilaviy jamoa a'zolari sig'ishuvchanligining sharti hamdir. Agar odamlar birgalikdagi faoliyatga har bir kishining qo'shgan hissasini haqqoniy baholashga layoqatli bo'lmasa, bu albatta mojaro chiqishiga olib keladi, oila jipsligining negizlarini bo'shashtirib yuboradi. Aytilgan gaplar oilaning har qanday a'zosiga bab-baravar taalluqlidir.

Oilada jamoaning aynan bir xil bo'lib qolishi bolaga hadeb rahmdillik qilaverishdan va unga hamma narsani ravo ko'raverishdan ham, bolaga nisbatan xudbinlarcha, g'arazgo'ylik bilan munosabatda bo'lishdan ham bab-baravariga voz kechishni taqozo etadi. Bunda bolalar to'g'risida va ularning rohat-farog'ati haqida amaliy g'amxo'rlik hamda shu bilan birga, ota-onalar mabodo ularning o'rnida bo'lganlarida o'zlariga nisbatan qanday talab qo'yishsa, xuddi ana shunday talablar qo'yilishi ko'zda tutiladi.

Psixologiya fanida «guruh», «jamo» tushunchalari dolzarb muammo sifatida qaraladi. Guruhning tuzilishi, shakllanishi, uning maqsad va vazifalari bevosita milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar asosida shakllanadi. Har bir guruh, u xoh katta yoki kichik guruh bo'lsin, o'z mavqeiga, an'anasiga, ichki va tashqi tartib-qoidalariga egadir.

Norasmiy guruhlarining maqsad va vazifalari, tuzilishi, liderning guruh a'zolari bilan bo'lgan shaxslararo munosabatini psixologik jihatdan o'rganish va tahlil qilish muhim vazifa hisoblanadi.

9-ma'ruza

MUOMALA QONUNIYATLARI VA IJTIMOIIY IDROK

1. «Muomala» tushunchasi va uning turlari.
2. Insonlarning bir-birlarini tushunishlari va idrok etish mexanizmlari.
3. Huquqni muhofaza qilish faoliyatida kasbiy muloqot va psixologik aloqa o'rnatish.

1. «Muomala» tushunchasi va uning turlari

Psixologiya nisbatan navqiron, lekin juda tez rivojlanib borayotgan istiqbolli fandır. Bu fanning rivojlanishiga, avvalo, ijtimoiy hayot va amaliyotning o'sib borayotgan ehtiyojlari, ya'ni jamiyatda bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni ijtimoiy-psixologik jihatdan o'rganib, tushuntirib berish zarurati turtki bo'lyapti. Ijtimoiy jihatdan katta ahamiyatga ega insonning o'zini atroflicha o'rganishga bo'lgan talabning ortib borishi ham sabab bo'lmoqda.

Psixologiya fani uchun eng murakkab muammolar qatoriga uning asosiy kategoriyalari bo'lmish shaxs, muomala, motivatsiya, faoliyat, ong tavsifi, ularning takomillashuv bosqichlari, xususiyatlari, aks ettirish imkoniyatlari, hukm surish qonuniyatlari va mexanizmlari bo'yicha aniq, mezoniy, tatbiiy fikrlarni bildirish masalalari va vazifalari kiradi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining kasbiy muloqot jarayonlari etnopsixologik xususiyatlarga bog'liq holda shakllanib boradi. O'zbeklarning tarixiy shakllangan an'analari, muayyan urf-odatlari, ma'lum udumlari, shaxslararo munosabati, muloqot maromi va fikrlash xususiyati boshqa xalqlarnikidan sezilarli darajada tafovutlanadi.

O'zbeklarning milliy xususiyati ulardagi fazilatlarining o'ziga xos jihatlar majmuasidan iborat. Milliy xususiyat o'z ichiga irodaviy sifatlarni (mustaqillik, chidamlilik, prinsipiiallik, o'zini tuta bilish, bardoshlilik, qat'iylik, matonatlilik singari) va axloqiy xislatlar (madaniyatlilik, xushmuomalalik, poklik, intizomlilik, samimiylik, haqqoniylik, insonparvarlik va boshqalar)ni qamrab oladi. Shuningdek, inson-

larga nisbatan munosabatlarni va odamlarning o'ziga nisbatan munosabatni o'zida ifodalaydi.

Yuridik psixologiya fani turli guruhlar, jamoalar, har xil uyushgan va uyushmagan kishilarning o'zaro ijtimoiy munosabatlarga kirishishi natijasida ular ongida vujudga keladigan ruhiy hodisalarni o'rganadi. Shuningdek, shaxslararo munosabatlarning turli shakllari va uning qonuniyatlarini o'rganadigan fandır.

Ma'ruzaning maqsadi huquqni muhofaza qilish organlarining xodimlariga o'zlarining faoliyatida uchraydigan muloqot turlari bilan tanishtirish, aholi bilan bo'ladigan muloqotda ularning talab va istaklarini hisobga olgan holda muloqotga kirishish yo'llarini o'rgatishdan iborat. Vazifasi esa muloqotning turlariga tavsif berish va mohiyatini ochib berishdan iboratdir.

Ushbu ma'ruzadan ko'zlangan maqsad, huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatidagi kasbiy muloqot va ijtimoiy idrokning alohida tarkibiy qismlari bilan yaqindan tanishib chiqish hisoblanadi. Bundan tashqari, muloqotning qonuniyatlari, mexanizmlari, turlarini o'rganish va psixologik jihatdan tahlil qilishdan iboratdir.

Muloqot ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, uning o'z o'rnini va ahamiyati mavjud. Muloqot odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Muloqot birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayriboshlanishini o'z ichiga oladi. Shaxslar munosobatga kirishar ekan, eng muhim vositalardan biri bo'lgan tilga murojaat qiladilar. Muloqotning ikkinchi jihati munosobatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki xatti-harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iborat. Muloqot jarayoni shaxslarning qiziqishlariga, dunyoqarashiga, muomala madaniyatiga ham bog'liq bo'ladi, chunki shaxslardagi muloqot tabiiy ehtiyojdir.

Odamlar o'rtasida axborot almashish, o'zaro ta'sirning yagona yo'lini ishlab chiqish, o'zgalarni idrok qilish va tushunib baholashga *muloqot* deyiladi.

Muloqotni nafaqat ijtimoiy psixologiya fani o'rganadi, shuningdek u falsafa, pedagogika, mantiq, kriminologiya va etika fanlari tizimida ham o'rganiladi.

Bu predmetlar muloqotni o'zlarining nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda o'rganadi. Psixologiya esa o'zining predmeti nuqtai nazaridan kelib chiqib o'rganadi, ya'ni muloqot jarayonida shaxslararo munosabat psixologiyasiga e'tibor beriladi.

Muloqotning huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida quyidagi turlari mavjud:

- 1) bevosita;
- 2) bilvosita;
- 3) rolli;
- 4) mazmunli;
- 5) rasmiy;
- 6) norasmiy.

Bevosita muloqot shaxs bilan «yuzma-yuz» suhbat bo'lib, bunda uning har bir ishtirokchisi o'zi idrok qiladi, aloqa qiladi va hamma mavjud vositalarni keng qo'llaydi.

Bilvosita muloqot ham aloqa vositasi bo'lib, unda shaxslar, bo'limlar va mexanizmlar ishtirok etishadi, (masalan, telegraf, telefon orqali gaplashish).

Muloqotning ba'zi bir turlari ijtimoiy rollar orqali vujudga keladi. Bunday muloqot *rolli muloqot* deyiladi. Bunday holatda odamlar nafaqat shaxslar sifatida, balki muayyan ijtimoiy rollarni bajaruvchi kishilar tarzidagi muloqotchilar bo'lishadi. Masalan, tergovchi va jabrlanuvchi o'rtasidagi muloqot rollidir.

Individning boshqa shaxsga o'z holati, kayfiyati, xohishini bildirishda mimikasi, harakati, imo-ishorasi orqali axborot berishi *mazmunli muloqot* deb ataladi.

Muloqotga kirishishda nafaqat so'zlar bilan, balki harakatlar, imo-ishoralar ham muhim o'rin tutadi. Shaxslar muloqotga kirishar ekan, muloqot uchta jihatni o'z ichiga qamrab oladi:

- 1) kommunikativ (axborot berish);
- 2) interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish);
- 3) perseptiv (o'zaro birgalikda idrok qilish).

Shaxs muloqotga kirishishda boshqa bir shaxsning o'zidan bilimini sayoz, men bilgan narsani bilmaydi, dunyoqarishi «juda past» deb o'ylashi ham muhim hisoblanadi, chunki shaxs o'zining «men»i bilan ajralib turishga harakat qiladi.

Muloqot jarayonida axborotni boshqa kishiga yo‘llayotgan kishi *kommunikator*, uni qabul qilayotgan kishi *retsepiyent* deb nomlanadi.

Axborotni tarqatish imo-ishoralar orqali amalga oshadi. Shu bilan birga, muloqotni vujudga keltiruvchi vositalar bor. Bunday vositalarni ikki turga bo‘lish mumkin, nutq orqali bo‘ladigan muloqot va nutqsiz muloqot.

Muloqotning psixologik vositalari:

verbal (nutq orqali)	noverbal (nutqsiz)
– og‘zaki nutq	– imo-ishora
– yozma nutq	– mimika
– pantomimika	

Verbal muloqotning asosiy vositasi insonning nutqi bo‘lib, u aloqaning universal vositasi hisoblanadi, chunki axborotni nutq orqali tarqatganda, uning mazmuni deyarli to‘liq beriladi.

Verbal muloqot orqali shaxs o‘zining fikr-mulohazalarini bemaolol bayon eta oladi. Og‘zaki nutq bir vaqtning o‘zida ikki ko‘rinishda bo‘ladi:

- 1) dialogik nutq;
- 2) monologik nutq.

So‘zlovchilarning bab-baravar, teng, birgalikda faollik ko‘rsatishi *dialogik nutq* hisoblanadi. Shaxsning o‘z fikrlarini og‘zaki yoki yozma ravishda ifodalash nutqi *monologik nutq* deyiladi.

Nutq, o‘z navbatida, boshqa noverbal muloqot vositalari bilan birga olib boriladi. Bunday nutqsiz vositalarga, birinchidan, imo-ishoralar va mimika kiradi. *Mimika* – muloqot vaqtida shaxsning yuzidagi dinamik ko‘rinishi, ya’ni shaxs yuzidagi o‘zgarishlar.

Imo-ishoralar ijtimoiy shakllangan harakatlar bo‘lib, shaxsning psixik holatini ko‘rsatadi. Ular asosida insonni u yoki bu hodisa, shaxs yoki predmetga nisbatan bo‘lgan munosabatini aniqlashimiz mumkin. Insonning imo-ishoralari asosida biz uning holatini tushunib olamiz.

Inson gavdasining mimika, imo-ishora, intonatsiyalar bilan birga, uning psixik holatini, ayniqsa, his-tuyg‘ularini ifodalovchi harakatlarga *pantomimika* deyiladi.

Nutqsiz muloqotning ikkinchi guruhiga ovozdagi o‘zgarish, uning uzunligi (diapazon), ohangi kiradi. Bularning hammasi axborotning ahamiyatini oshiradi va nutqqa o‘ziga xos «qo‘shimcha» bo‘lib xizmat qiladi. Muloqotda nutq muhim o‘rin tutadi, ayniqsa, uning ravonligi,

atamalarning o'z joyida va to'g'ri ishlatilishi va hokazolar. Nutq eshittirilib, yo ovoz chiqarmasdan aytilishi yoki kar-soqov kishilarda biron-bir mohiyatga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashtirilishi mumkin.

Muloqotda axborot beruvchi bilan axborot qabul qiluvchi o'rtasida o'zaro hamkorlik yuzaga keladi. Axborot shaxsning tashqi ko'rinishi, kiyimi, mimikasi, ovozi, tez gapirishi yoki salmoqlab gapirishiga bog'liq bo'ladi.

Shaxs axborotni ikkinchi bir shaxsga nutq orqali berish bilan birga, jest, mimikalarni qo'shib beradi yoki u yozma usulda, ko'rgazmali shaklda ham bo'lishi mumkin. Muloqot davomidagi emotsional holat muloqotga kirishayotgan shaxsning xatti-harakatiga ta'sir qiladi.

Ko'p hollarda muloqotda majburiylik bo'ladi, ya'ni guvoh va gumon qilinuvchi muloqot qilishga majbur, buning ustiga, qonunga asosan, muloqot qilmasa, shaxs jazolanishi mumkin. Muloqotdagi har bir fakt shaxs ongi orqali amalga oshadi, eng asosiysi, bu faktlar shaxslarda ba'zi bir narsalarni bo'rttirib ko'rsatishga olib kelishi mumkin. Ba'zan muloqotga kirishayotgan shaxs o'z maqsadini yashiradi, natijada ma'lum bir vaqtdan keyin uning bu maqsadi yuzaga chiqadi.

Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida muloqot ikki kishilik va bir necha (ko'p) kishilik bo'lishi mumkin. Muloqotning maqsadidan kelib chiqib, u har xil darajada tugashi mumkin, ya'ni keskin agressiv holatda yoki yangi muloqotni davom ettirish va butunlay muloqotga boshqa qaytmaslik ham mumkin.

Har bir muloqotda huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining bir necha maqsadlari, ya'ni dalillarni yana bir marotaba aniqlash, o'zidagi bor dalillarni boyitish, shaxsning yuqoridagi voqealarga aloqadorligi qay darajada ekanligidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Muloqot doimo inson xarakteri bilan bog'liq bo'ladi, masalan, shaxs janjalkash bo'lishi mumkin, bu janjal ziddiyatlarning natijasida yuzaga keladi yoki shaxsning ziddiyatni keltirib chiqaradigan holatlarini o'rganish kerak bo'ladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, muloqot, avvalambor, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatida yetakchi o'rinni egallaydi. Muloqotning verbal va noverbal turlari shaxslararo munosabatlarda doimo ishtirok etadi.

2. Insonlarning bir-birlarini tushunish va idrok etish mexanizmlari

Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida muloqot orqali xodim o‘z xizmat burchini bajaradi, qonun asosida muloqot tartibga solinadi. Muloqotning vositalari huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida nafaqat «til», shuningdek yuqorida aytib o‘tganimizdek, imo-ishora, eng asosiysi muloqot davomida shaxsning yuzidagi o‘zgarishlar ham muhim hisoblanadi. Huquqni muhofaza qilish organi xodimlarining muloqoti xizmat faoliyati davomida quyidagi xususiyatlarni o‘z ichiga oladi.

Til so‘z belgilari tizimi bo‘lib, u psixik faoliyatni ifodalovchi, shu bilan birga, nutqda foydalaniladigan aloqa vositasidir. Biroq nutqning buzilishi muloqot jarayoniga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bosh miya qo‘big‘ining ayrim qismlari zararlanishi natijasida nutqning izdan chiqishidan iborat psixopatologik nuqson *afaziya* deyiladi. Nutqning buzilishi insonning yozma nutqiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Nutqdagi turli buzilishlar natijasida yozuvning izdan chiqishi *agrafiya* deyiladi.

Agrafiya holatida odam yozish qobiliyatini butunlay yo‘qotadi yoki so‘zlardagi harflarni tushirib qoldiradi, harflarni bir-biriga qo‘sha olmaydi. Agrafiya katta odamlarda bosh miya po‘stlog‘i faoliyatining buzilishi natijasida ro‘y bersa, bolalarda u duduqlik natijasida kelib chiqadi.

Muloqot aniq ijtimoiy munosabatlar tizimi orqali belgilanadi. U ijtimoiy axloq normalari asosida tartibga solinadi. Indivud hayotida muloqotning vazifalari turlicha. Shu boisdan, muloqotning quyidagi vazifalarini ko‘rsatishimiz mumkin.

Muloqotning psixologik vazifalari:

- informatsion;
- regulyativ;
- signal;
- nazorat;
- tarbiya.

Informatsion vazifa axborotni qabul qilish va uni tarqatishdir.

Regulyativ vazifa muloqotni tartibga solish va boshqalar bilan to‘g‘ri munosabatni tashkil qilishdan iborat.

Signal vazifasining ko‘magida biz bo‘lib o‘tayotgan katta ahamiyatga ega voqealar, hodisalar haqidagi signalni qabul qilamiz va uzatamiz.

Nazorat vazifasi ko‘magida axborotni qabul qilish va tarqatish jarayoni nazorat qilinadi.

Tarbiya qilish vazifasi muloqot orqali shaxsni shakllantirish jarayoni bo‘lib, nihoyat darajada muhim omil hisoblanadi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining muloqotidagi psixologik xususiyatlar:

- 1) muloqotning kasbiy yo‘nalganligi;
- 2) muloqotning huquqiy jihatdan tartibga solinishi;
- 3) muloqotning majburiyligi;
- 4) muloqot maxsus obyektining mavjudligi;
- 5) muloqotda psixologik to‘siqlarning mavjudligi;
- 6) jinoyatchilarning maxsus tili va tatuirovkalarning ahamiyati hamda xususiyatlarini bilish zarurligi.

Ichki ishlar organlari xodimining faoliyatida bo‘ladigan muloqotning muhim xususiyatlaridan biri uning kasbiy yo‘nalganligidir. Zero, ki, huquqni muhofaza qilish organlarining xodimlari jinoyat qilgan shaxslarni, guvohlar va jabrlanuvchilarni aniqlash maqsadida boshqa shaxslar bilan muloqotda bo‘ladilar. Organ xodimlari haqiqatni ochib tashlashga harakat qilsalar, aksincha, jinoyatchilar jinoyatni yashirishga, yolg‘on ma‘lumot berishga, jinoiy javobgarlikdan qutulishga harakat qilishadi.

Tergovchi protsessual qonunlarning normalari asosida harakat qiladi. Shaxsga nisbatan bo‘lgan salbiy munosabatiga qaramasdan, xodim muloqot qilishga majbur.

Muloqotning uzoq davom etishida ziddiyatli holatlar tez-tez uchrab turadi. Har qanday muloqotning biron-bir maqsadi bo‘ladi. Muloqotga kirishgan har bir shaxs, uning yakuniy holatiga qarab turlicha xulosa chiqarishi mumkin. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimida muloqotga kirishish, jinoyat sodir bo‘lgandan so‘ng boshlanadi.

Muloqot jarayonida obyektning maxsus tomonlarining borligi ham muhim hisoblanadi. Shuni aytish joizki, ko‘p hollarda bunday shaxslar jamiyatdagi axloqsiz, odobsiz va vijdotsiz kishilardir. Muloqot jarayonida har xil psixologik to‘siqlar mavjud. Ko‘proq ular sun‘iy ravishda vujudga keladi.

Muloqot jarayonida quyidagi psixologik to‘siqlar mavjud:

- 1) motivatsion to‘siqlar;
- 2) aqliy (intellektual) to‘siqlar;
- 3) emotsional to‘siqlar;
- 4) tarbiyaviy jarayondagi to‘siqlar.

Motivatsion to‘siqlar shaxslarning muloqotga kirishishdan bosh tortishi, muomalani to‘g‘ri, aniq ko‘rinishda olib borilishini xohlamasligi jarayonida namoyon bo‘ladi.

Aqliy to‘siqlar shaxsning xodimga nisbatan bilim doirasining kengligi, mantiqiy fikrlashining chuqurligi va huquqiy savodxonligi mazmunan boy bo‘lgan taqdirda yuzaga keladi.

Emotsional to‘siqlar muloqotga kirishuvchilarning psixologik va emotsional-irodaviy holatlaridan kelib chiqadi (agressivlik, qo‘rquv, asabiylashish, xo‘rlanish va boshqalar).

Tarbiyaviy jarayonlardagi to‘siqlar huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari «tarbiyasi qiyin» o‘smirlar, nosog‘lom oilalar va muqaddam sudlangan shaxslar bilan profilaktik chora-tadbirlar olib borayotgan vaqtda uchraydi.

3. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida kasbiy muloqot va psixologik aloqa o‘rnatish

Kasbiy muomala har bir huquqni muhofaza qilish organlari xodimi faoliyatida muhim o‘rin egallaydi. Shuning uchun ham muomalaning har bir turi faoliyat jarayonida ishtirok etadi. Xodim muomalaning qonuniyatlariga suyangan holda, shaxslararo munosabatga kirishadi. Bu muloqot jarayonida xodimning har bir bilish sifati (xotira, diqqat, idrok, sezgi, tafakkur, xayol) ishtirok etadi. Bu jarayonlar xodimning mantiqiy fikrlashiga, o‘tmishdagi vaziyat bilan bog‘lashiga, o‘zaro solishtirish va qiyoslash malakasiga, obyekt va sharoitni mukammal tarzda idrok etishiga yordam beradi.

Muloqot turlarining keng ravishda amalga tatbiq qilinishi muloqot jarayonida insonning holatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Xohlagan axborotni muloqot jarayonida to‘liq ravishda berish, uning to‘g‘ri yetib borganligi haqidagi signal qoniqish holatini vujudga keltiradi va muloqot jarayonini faollashtiradi.

Har bir muloqotning bir nechta maqsadi bo‘ladi:

– faktlarni va shaxsning bu faktlarga bo‘lgan munosabatini aniqlash;

– tarbiyaviy maqsad, ya’ni qonunni hurmat qilish;

– ziddiyatli holatlar muloqotda, ya’ni ikkala tomonning qiziqishlari bir joydan chiqmasligi natijada muloqotda formallik, yuzakilik vujudga keladi.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimi odamlar bilan muloqot qilishi uchun quyidagi ijtimoiy-psixologik fazilatlarga ega bo‘lishi kerak:

– notanish shaxslar bilan tez fursat ichida aloqa o‘rnata olish va ularga ma’qul bo‘lish;

– boshqa shaxslar gapini eshita bilish qobiliyatiga ega bo‘lish;

– odamlarga psixologik ta’sir ko‘rsata bilish qobiliyati;

– muloqot jarayonida shaxs bilan psixologik to‘siqlarni bartaraf etish qobiliyati.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining shaxslar bilan psixologik aloqa o‘rnatishi o‘ziga xos psixologik xususiyatga egadir. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari psixologik aloqa o‘rnatishning samarasi sifatida fuqarolarning hamjihatligi va hamkorligida namoyon bo‘ladi. Aloqa o‘rnatishning ijobiy yakunlanishi bo‘lajak muloqotning samarali bo‘lishiga zamin yaratadi. Aloqa o‘rnatish subyektning muloqotga kirishishi, uning tayyorgarlik darajasi, anglash xususiyati, ma’lumotning qayta ishlanishi va ishonchli ma’lumotlarni ayriboshlash natijasida namoyon bo‘ladi.

Psixologik aloqa o‘rnatishning bir necha bosqichlarini ko‘rib o‘tishimiz mumkin:

1) bo‘lajak muloqotni bashorat qilish;

2) aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish;

3) tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon bo‘lishi;

4) umumiy va neytral qiziqish doiralarini aniqlash;

5) muomaladagi og‘ishlarni bartaraf etish;

6) individual ta’sir etish.

Bo‘lajak muloqotni bashorat qilish. Psixologik aloqa o‘rnatishning samarali bo‘lishida dastlabki rejalar bo‘lishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun muloqotga kirishuvchi shaxs haqida zarur ma’lumotlarga ega bo‘lishimiz kerak. Bundan tashqari, shaxsning psixologik xususiyatlari ham mavjud bo‘lib, ular ham aloqa o‘rnatishda

yordam beradi. Shuningdek, shaxsning shunday emotsional-psixologik sifatleri mavjudki, ular psixologik aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir etadi: yuqori qo'zg'aluvchanlik, agressivlik, yashirin xarakter, gumon-sirash va boshqalar.

Quyidagi keltirilgan sifatlar bashorat qilish davrida inobatga olinishi kerak.

Aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish. Muloqotda namoyon bo'ladigan har qanday holatda tashqi omillar ijtimoiy vaziyatlarga mos tushishi zarur. Suhbatdoshingizga biror-bir narsa xalaqit berishi va uni chalg'itmasligi kerak. Suhbat chog'ida ishonchlilik muhiti saqlab qolinishi shart.

Tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon bo'lishi. Nutq madaniyati, mimika, tashqi ko'rinish psixologik aloqa o'rnatishda ijobiy natija beradi. Suhbatdoshingizda ham shunga qarab ijobiy emotsional holatlar yuzaga keladi, bu esa aloqa o'rnatishda zarur omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Suhbatdosh bilan muloqotning boshidan hamfikir bo'lishga harakat qilinishi kerak.

Umumiy va neytral qiziqish doiralarini aniqlash. Muloqotning boshida shaxs bilan umumiy til topish muhimdir. Bu vazifani hal etishda umumiy va shu bilan birga, neytral qiziqishlar doirasini aniqlash yordam beradi. Masalan, tangalar, markalarni kolleksiya qilish, sport, sayohat va boshqa qiziqishlar. Umumiy qiziqishlar va ularni qidirib topish ijobiy emosional holatlarga olib keladi. Bu o'z-o'zidan muloqotda suhbatdoshni yaqinlashtiradi. Neytral qiziqish va qiziqishlar psixologik iqlimni yengillashtiradi va mavqeini tenglashtiradi.

Muomaladagi og'ishlarni bartaraf etish. Shaxslar bilan psixologik aloqa o'rnatish davrida muomaladagi og'ishlarni bartaraf etishga diqqatimizni ko'proq qaratmog'imiz kerak, chunki bu og'ishlar bo'lajak muomalaga salbiy ta'sir etadi.

Individual ta'sir etish. Psixologik aloqa o'rnatishning yakuniy bosqichida xodim suhbatdosh shaxsiga individual ta'sir etishi lozim. Bu ta'sir etishning maqsadi ishonchli ma'lumotlarni suhbatdoshidan olishdir. Shu bilan birga, kelajakdagi umumiy ishonchlilik munosabatlari yaratilishi mumkin.

Jinoyatchilarning maxsus tili (jargoni) va tatuirovkalarini hisobga olish muhim, chunki ular muloqotning maxsus vositalari hisoblanadi.

Ularni bilish xodim uchun nihoyatda zarur, chunki bu operativ va xizmat vazifalarini bajarishga yordam beradi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, muloqot, avvalambor, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining faoliyatida yetakchi o'rinlarni egallaydi. Muloqotning verbal va noverbal turlari shaxslararo munosabatlarda hamma vaqt ishtirok etadi. Muloqot murakkab jarayon sifatida inson hayotida va shaxsning shakllanishida muhim o'rin tutadi.

Muloqot huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining muhim tarkibiy qismidir. Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari turli shaxslar bilan yaxshi muloqotda bo'lishlari uchun ularning individual-psixologik xususiyatlarini bilishlari lozim. Muloqotning vositalarini to'g'ri qo'llay bilish huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari faoliyatining samaradorligini oshiradi.

ТАВСИҲА ЕТИЛАДИГАН АДАБИЙОТЛАР

- Каримов И. А.* Баркамол авлод орзуси. – Т., 1998.
- Каримов И. А.* Ватан барча учун муқаддасдир. Т.3. – Т., 1999.
- Каримов И. А.* Ўзбекистон ХХИ асрга интиломқда. – Т., 1999.
- Каримов И. А.* Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997.
- Абалкина М. А., Агев В. С.* Психология общения. – М., 1990.
- Андрева Г. М.* Социальная психология. – М., 1988.
- Богословский В. В.* Общая психология. – М., 1981.
- Бодалев А. А.* Личность и общение. – М., 1983.
- Гамезо М. В., Домашенко И. А.* Атлас по психологии. – М., 1986.
- Гришин В. В., Лушин П. В.* Методика психодиагностики в учебно-воспитательном процессе. – М., 1990.
- Дулов А. В.* Судебная психология. – Минск, 1974.
- Каримова В. М., Акрамова Ф.* Психология. – Т., 2000.
- Леонтев А. Н.* Деятельность. Сознания. Личность. – М., 1975.
- Петровский А. В.* Умумий психология. – Т., 1992.
- Столяренко Л. Д.* Основы психологии. – Ростов н/Д., 1997.
- Таджиханов У., Саидов А. И. А.* Каримов миллий давлатчилик, истиқлол мафқураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. – Т., 1999.
- Умумий психология / А. В. Петровский таҳрири остида. – Т., 1992.
- Ғозиев Э. Ғ.* Психология. – Т., 1992.
- Ғозиев Э., Ҳасанов Б.* Психология муаммолари. – Т., 1999.

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI.....	3
1-ma’ruza. PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI	5
1. Psixologiya fani haqida tushuncha	5
2. Hozirgi zamon psixologiya fanining asosiy prinsiplari, kategoriyalari va ilmiy tadqiqot usullari.....	11
3. Hozirgi zamon psixologiya fanining tuzilishi va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.....	16
2-ma’ruza. PSIXOLOGIYANING TABIIY-ILMIY ASOSLARI.....	22
1. Miya va psixika	22
2. Psixika va ongning rivojlanishi	26
3. Oliy asab faoliyati haqida tushuncha.....	31
3-ma’ruza. SHAXS PSIXOLOGIYASI	33
1. «Shaxs» tushunchasi va uning psixologik tuzilishi.....	33
2. Shaxsning faolligi va yo‘naltirilganligi.....	37
3. Shaxsning shakllanishi	41
4-ma’ruza. SHAXSNING BILISH JARAYONLARI.....	44
1. Bilish faoliyatiga umumiy tavsif	44
2. Asosiy bilish jarayonlari, uning qonuniyatlari, tarkibi va o‘ziga xosligi.....	46
5-ma’ruza. SHAXSNING EMOTSIONAL-IRODAVIY JARAYONLARI	66
1. «Shaxsning hissiy holati» tushunchasi	66
2. Iroda haqida tushuncha	73
3. Kishining irodaviy fazilatlarini va ularni shakllantirish.....	78
6-ma’ruza. SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	81
1. Temperament va uning ko‘rinishi	81
2. Xarakter haqida tushuncha	85
2. Qobiliyat va iste’dod haqida tushuncha	92
7-ma’ruza. FAOLIYAT PSIXOLOGIYASI	99
1. Faoliyatning tuzilishi haqida tushuncha	99
2. Ko‘nikma va malakalar	104
3. Faoliyatning asosiy turlari	107
8-ma’ruza. ASOSIY IJTIMOY-PSIXOLOGIK KO‘RINISHLARGA TAVSIF ..	113
1. Psixologiyada «jamo» va «guruh» tushunchasi	113
2. Jamoa va guruhlarda shaxslararo munosabat	119
3. Ijtimoiy-psixologik ko‘rinishlar dinamikasi va statistikasi.....	122
9-ma’ruza. MUOMALA QONUNIYATLARI VA IJTIMOY IDROK	124
1. «Muomala» tushunchasi va uning turlari	124
2. Insonlarning bir-birlarini tushunish va idrok etish mexanizmlari.....	129
3. Huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatida kasbiy muloqot va psixologik aloqa o‘rnatish.....	131
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR.....	135

SIRLIYEV Baxtiyor Nazarovich,
psixologiya fanlari nomzodi;
BEKNAZAROV Ahmad Asomiddinovich,
psixologiya fanlari nomzodi;
ARZIQULOV Dilshod Ne'matovich,
psixologiya fanlari nomzodi

PSIXOLOGIYA

Ma'ruzalar to'plami

Muharrir **T. J. Qurbonov**
Texnik muharrir **S. N. Yashina**

Bosishga ruxsat etildi 29.11.2005. Nashriyot hisob tabag'i 11,0.
Buyurtma Adadi 500 nusxa.

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi,
700197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68